

Lorestan University

The Paradigmatic Foundations of the Formative Meta-Theory: A Transformational Approach to Research Methodology

Farhad Khormaei

Associate professor, Department of Educational Psychology.School of Educational Sciences and Psychology, Shiraz University, Shiraz, Iran. Email: khormaei@shirazu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 11 December 2025
Received in revised form 02
May 2026
Accepted 03 June 2026
Available online 22 June 2026

Keywords:

Meta-Theory,
Formative Meta-Theory,
Formative Methodology,
Formative Abstraction
Method,
Descriptive-Comparative
Entity- Ideagraphy method

ABSTRACT

Objective: The objective of this study was to examine the paradigmatic components of the generative metatheory in comparison with positivist, interpretive, and critical metatheories, with the aim of identifying their points of similarity and difference. In addition, given that research methods are grounded in paradigmatic assumptions, the study also sought to explicate the methodological implications of these foundational assumptions for research methodology.

Method: This study employed a generative abstraction method based on a descriptive-comparative ontological approach. Within this framework, the fundamental questions to which every paradigm must respond were raised and examined. These included the nature of reality, the nature of knowledge, views on causality, the rationale and purpose of research, the nature of method, the nature of the human being, the criteria for valid explanation, the status of credible evidence, as well as each metatheory's perspective on common belief and axiology.

Results: The findings revealed that each metatheory provides distinct answers to fundamental paradigmatic questions, and that these differences shape the methodological orientation of research. Furthermore, a comparison of the generative metatheory with positivist, interpretive, and critical metatheories brought to light both the similarities and the differences among them.

Conclusion: Given that metatheoretical assumptions guide the researcher's scholarly activities, shape the application of research methods, and influence both the process of identifying the real world and the outcomes of research, the paradigmatic assumptions of the generative metatheory grounded in a monotheistic worldview and the perspectives of Islamic philosophers can be regarded as a useful approach for engaging with different levels of scientific discourse.

Cite this article: Khormaei, F. (2026). The Paradigmatic Foundations of the Formative Meta-Theory: A Transformational Approach to Research Methodology. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 5 (10), 1-24.

<https://doi.org/10.22034/api.2026.2065517.1381>

© Author retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: Lorestan University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2065517.1381>

Introduction

The Generative Metatheory is a theoretical construct rooted in Islamic philosophy in general, and the Sadrai Transcendental Philosophy (al-Hikmah al-Muta'aliyah) in particular. This approach is founded upon three fundamental principles of Mulla Sadra's philosophy: the Primacy of Existence (Asalat al-Wujud), the Gradation of Existence (Tashkik al-Wujud), and Substantial Motion (al-Harakah al-Jawhariyyah). Based on these premises, the universe despite its apparent multiplicity, fragmentation, and complexity possesses an internal order, a fundamental harmony, and a purposiveness, moving dynamically toward unity and integration. In this view, Existence, as the primordial reality of the cosmos, holds primacy; it manifests hierarchically through various degrees of gradation, assuming diverse forms and appearances through the process of Substantial Motion. From this perspective, multiplicities are not in opposition to unity, but are rather manifestations and determinations of the same singular reality.

Metatheories operate across various levels of scientific discourse, ranging from worldviews and philosophical foundations, extending through paradigmatic assumptions and theoretical frameworks, and ultimately reflecting in research methodology and observational concepts. Within this context, examining the concept of "metatheory" and elucidating its various meanings is a fundamental step toward understanding its position within the structure of knowledge. Furthermore, comparing the Generative Metatheory with established paradigms such as Positivism, Interpretivism, and Critical Theory enables a comparative analysis of paradigmatic components and facilitates the articulation of its methodological implications. In scientific literature, metatheory has been variously defined as a theory about theory, or as the "philosophy of theory." This concept is closely linked to the idea of a "paradigm," although a paradigm has a broader scope, and metatheory can be considered the core and conceptual foundation of any given paradigm. In this regard, Ritzer identifies three major functions for metatheory: first, to deepen theoretical understanding through the study of theories, theorists, and intellectual communities; second, to provide the groundwork for the development and generation of new theories; and third, to offer an overarching perspective that encompasses part or all of a theoretical field. Moreover, according to Overton's perspective, metatheory covers a continuous spectrum of scientific discourse, ranging from observational concepts to theoretical and reflective concepts. Observational concepts are based on common-sense beliefs and everyday perceptions of the world; while they constitute the primary foundation of scientific understanding, they do not, in themselves, qualify as methodological data. At a higher level, there exist theoretical or reflective concepts, which are the product of the reorganization, abstraction, and coherent formulation of those initial perceptions; these concepts, in the form of theories, models, and hypotheses, serve to explain the nature of, and the relationships between, objects and events.

Method

This study employed a generative abstraction method based on a descriptive-comparative ontological approach. Within this framework, the fundamental questions to which every paradigm

must respond were raised and examined. These included the nature of reality, the nature of knowledge, views on causality, the rationale and purpose of research, the nature of method, the nature of the human being, the criteria for valid explanation, the status of credible evidence, as well as each metatheory's perspective on common belief and axiology.

Results

The findings revealed that each metatheory provides distinct answers to fundamental paradigmatic questions, and that these differences shape the methodological orientation of research. Furthermore, a comparison of the generative metatheory with positivist, interpretive, and critical metatheories brought to light both the similarities and the differences among them.

Conclusion

The aim of this study was to examine the paradigmatic components of the Generative Metatheory and to compare them with positivist, interpretive, and critical metatheories in order to clarify the foundations of research methodology. The findings indicate that metatheoretical discourse at the paradigmatic level enables researchers to gain a deeper understanding of the ontological, epistemological, and methodological foundations of different approaches. In this context, the response to the question of the "nature of reality" plays a decisive role in shaping how phenomena are observed and interpreted, as observation is always influenced by prior assumptions and theoretical frameworks. Accordingly, paradigmatic assumptions, which are essentially demonstrative in nature, cannot be verified or falsified through empirical experience; rather, their understanding requires rational reasoning at the level of philosophy and worldview.

Within this framework, the generative approach regards rationality or wisdom as the primary instrument of knowledge and employs rational argumentation alongside empirical experience in explaining reality. Furthermore, the evaluation of theories varies across different levels of scientific discourse: at the philosophical level, rational demonstration serves as the primary criterion; at the theoretical level, explanatory power and practical effectiveness become central; and at the methodological level, the validity of methods and observational concepts is emphasized. Ultimately, the credibility of theories depends on factors such as internal coherence, explanatory capacity, the ability to provide reliable evidence, usefulness, and value orientation. Accordingly, the preference for one metatheory over another ultimately depends on the level of worldview. If the universe is interpreted on the basis of purposiveness and unity, then the development and expansion of the Generative Metatheory and related approaches become an important necessity within scientific discourse.

Author Contributions

The author contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

Thanks and appreciation have not been expressed.

Ethical Considerations

The author strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The author declare no conflict of interest.

مبانی پارادایمی فرا نظریه تکوینی: رهیافتی تحولی به روش‌شناسی پژوهش

فرهاد خرمائی

دانشیار بخش روان‌شناسی تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه: khormaei@shirazu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: بررسی مؤلفه‌های پارادایمی فرانظریه تکوینی در مقایسه با فرانظریه‌های اثباتی، تفسیری و انتقادی، به‌منظور شناسایی وجوه تمایز و تشابه آن‌ها با یکدیگر. همچنین، با توجه به استوار بودن روش‌های پژوهش بر مفروضه‌های پارادایمی، تبیین تلویحات این مبانی برای روش‌شناسی پژوهش نیز مدنظر بوده است.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۱۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱	روش پژوهش: روش این مطالعه، روش تجربیدی تکوینی از نوع هستارنگاری توصیفی - تطبیقی بوده است. در این چارچوب، پرسش‌های اساسی که هر پارادایم باید به آن‌ها پاسخ دهد، از جمله چستی واقعیت، چستی معرفت، دیدگاه نسبت به علیت، چرایی و هدف پژوهش، چستی روش، کیستی انسان، ملاک‌های تبیین صحیح، شواهد معتبر، و نیز دیدگاه نسبت به باور عامه و ارزش‌شناسی، مطرح و بررسی شده‌اند.
کلیدواژه‌ها: فرا نظریه، فرانظریه تکوینی، روش‌شناسی تکوینی، روش تجربیدی تکوینی، هستارنگاری توصیفی - تطبیقی	یافته‌ها: یافته‌های مطالعه نشان داد که هر یک از فرانظریه‌ها به پرسش‌های بنیادین پارادایمی پاسخ‌های متفاوتی می‌دهند و این تفاوت‌ها، جهت‌گیری روش‌شناختی پژوهش را شکل می‌دهد. همچنین، مقایسه فرانظریه تکوینی با فرانظریه‌های اثباتی، تفسیری و انتقادی، وجوه تشابه و تمایز میان آن‌ها را آشکار ساخت.
	نتیجه‌گیری: با توجه به اینکه مفروضه‌های فرانظریه‌ای، فعالیت‌های پژوهشی محقق، نحوه به‌کارگیری روش‌های پژوهش، چگونگی شناسایی جهان واقع و برون‌دادهای پژوهش را جهت می‌دهند، مفروضه‌های پارادایمی فرانظریه تکوینی، مبتنی بر جهان‌بینی توحیدی و دیدگاه فلاسفه اسلامی، می‌تواند به‌عنوان رهیافتی سودمند برای ورود به سطوح مختلف گفتمان علمی مورد توجه قرار گیرد.

استناد: خرمائی، فرهاد. (۱۴۰۵). مبانی پارادایمی فرا نظریه تکوینی: رهیافتی تحولی به روش‌شناسی پژوهش. *پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*,

(۱۰) ۵، ۲۴-۱. <https://doi.org/10.22034/api.2026.2065517.1381>

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2065517.1381>

© نویسنده.

ناشر: دانشگاه لرستان.

مقدمه

فرانظریه تکوینی^۱ ریشه در فلسفه اسلامی به صورت عام و حکمت متعالیه صدرایی به صورت خاص دارد. این فرانظریه در بنیان فلسفی سه اصل اساسی اصالت وجود، تشکیک وجود، و حرکت جوهری فلسفه صدرایی را می پذیرد و بر این رویکرد است که با وجود مشاهده پراکندگی در نظام هستی که در تصویر نخست گویای کثرت و پیچیدگی در عالم هستی است، نوعی هماهنگی در جهان هستی نیز قابل مشاهده است که تحقق هدفی را دنبال می کند. این رهیافت جهانی را به تصویر می کشد که هدفمند است و این هدفمندی نشان از وجود نوعی هوشمندی دارد که بر جهان هستی حاکم است. بنابر این به رغم مشاهده کثرت و گاه تضاد در کثرات هستی آنچه اصل است جستجوی وحدت و یکپارچگی است. به عبارتی در این رویکرد حرکت جهان به سمت وحدانیت است. این فرانظریه وجود یا هستی را واقعیت می داند (اصالت وجود) که دارای سلسله مراتبی است (تشکیک وجود). بنابر این اصالت با وجود است که طی حرکت (حرکت جوهری) به صورت های مختلف جلوه می نماید. لذا وجود یا هستی امری واحد (وحدت وجود) است که کثرات مختلف می یابد (خرمائی، ۱۴۰۲).

پیش از آغاز این مبحث لازم به اشاره است که فرا نظریه ها در سطوح مختلف گفتمان علمی^۲ فعالیت می کنند. این سطوح می تواند در سطح جهان بینی و مبانی فلسفی گفتمان داشته باشد و یا در سطح مفروضه های پارادایمی به بحث بپردازد و استمرار این گفتمان را به سطح نظریه های علمی، روش شناسی پژوهش و مفاهیم مشاهده ای گسترش دهد. در این مطالعه ابتدا مفهوم فرا نظریه و معانی مختلف آن آورده می شود. سپس در سطح پارادایمی رویکردهای متعدد فرا نظریه ای مطرح می شود و با اجماع بر سه فرا نظریه اثباتی، تفسیری و انتقادی کوشش خواهد شد با نگاهی تطبیقی مولفه های پارادایمی فرا نظریه تکوینی با مولفه های پارادایمی این سه پارادایم پذیرفته شده مورد مقایسه قرار گیرد و در نهایت تلویحات آن ها در روش شناسی پژوهش مورد بحث قرار گیرد.

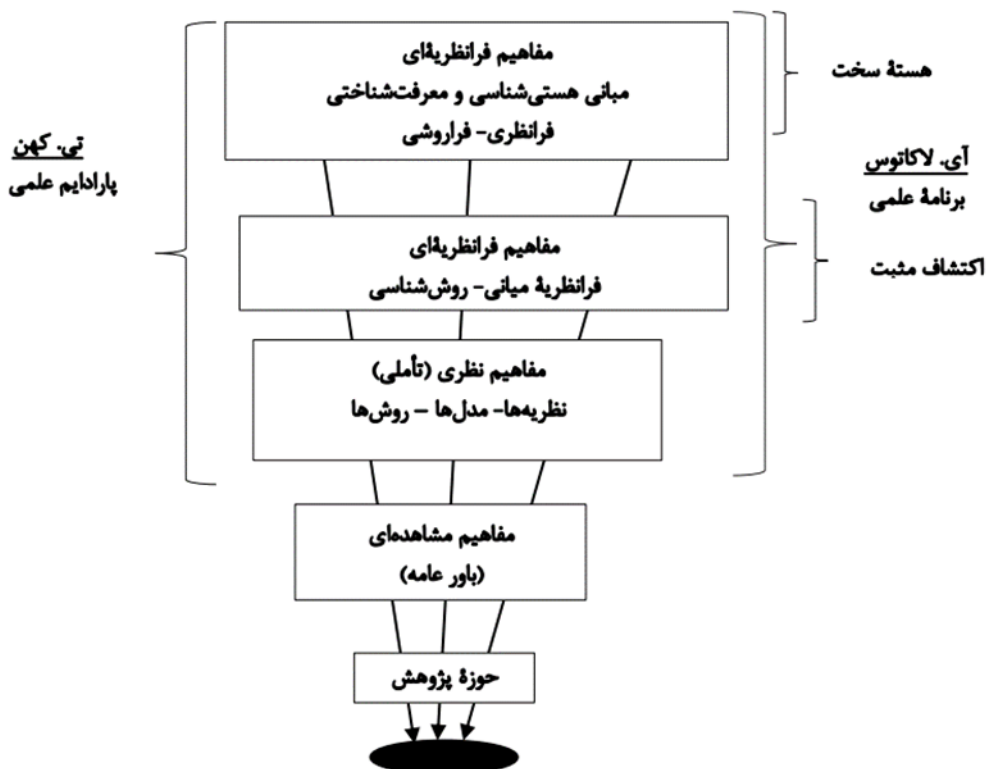
برخی فرا نظریه را نظریه ای در باره بررسی، تحلیل و توصیف خود نظریه تعریف کرده اند و بعضی دیگر فرانظریه را به عنوان فلسفه نظریه برشمرده اند. بیتس^۳ (۲۰۰۵) فرا نظریه را مجموع های اساسی از عقاید دانسته اند که در پیوند با این معنا قرار می گیرد که چگونه پدیده های مورد علاقه در حوزه ای خاص مورد تفکر و مشاهده قرار می گیرند. این مفهوم از فرا نظریه به میزان زیادی با واژه پارادایم همخوانی دارد که در آن کوهن (۱۹۸۳) درک جدیدی از علم ارائه می کند. کوهن (۱۳۸۳) پارادایم را به عنوان فرا نظریه، نظریه، روش شناسی و ترکیبی از همه این ویژگی ها در یک رشته یا حوزه تخصص مورد توجه قرار داده است. لیکن از نظر بیتس (۲۰۰۵) پارادایم معنی گسترده تری نسبت به فرانظریه دارد. به عبارتی فرا نظریه هسته اصلی هر پارادایم و معرف پارادایم در بسیاری از معانی آن است. ریتزر (۱۹۸۸) سه نوع فرانظریه را مورد توصیف قرار می دهد. در تحلیل این محقق انواع فرانظریه ها نمونه های آرمانی هستند که در اکثر مواقع همپوشانی دارند. در نوع اول ریتزر (۱۹۸۸) فرانظریه را ابزاری برای دستیابی به فهم عمیق تر نظریه می داند که در برگیرنده مطالعه نظریه به منظور ایجاد درکی عمیق و فهمی بهتر از نظریه است. در این معنا فرا نظریه برای فهم عمیق تر به طور خاص بیشتر با مطالعه نظریه ها، نظریه پردازان و اجتماع نظریه پردازان متمرکز است. ریتزر (۱۹۸۸) نوع دوم فرا نظریه را پیش درآمدی برای بسط نظریه می داند که شامل بررسی و مطالعه حیطه مورد نظر نظریه برای تولید و خلق نظریه ای جدید است. وی نوع سوم فرا نظریه را رهیافتی می داند که هدف آن تولید چشم انداز است که بخشی از نظریه یا همه آن را شامل می شود.

اورتون (۲۰۱۴ الف) بر این اعتقاد است که فرانظریه سطوح متفاوتی از گفتمان علمی را پوشش می دهد. این سطوح ماهیت چرخه ای و دو سویه دارد و دامنه ای از مفاهیم مشاهده شده تا مفاهیم فرانظریه ای را شامل می شود (اورتون، ۲۰۱۴، ب). عینی ترین سطح مفاهیم مشاهده پذیر هستند که در برگیرنده سطحی از باور عام در مفهوم سازی ماهیت اشیا و رویدادهای جهان است. اورتون (۲۰۱۵) بیان می کند که فیلسوفان متعددی (از جمله ناگل، ۱۹۶۷، ۱۹۷۹، پیر، ۱۹۴۳،

1. Formative meta theory
2. scientific discourse
3. Bates

و ارتوفسکی، ۱۹۶۸، وایت هد، ۱۹۲۸) مفاهیم مشاهده پذیر را پایه ساختار مباحث علمی دانسته اند. لازم به اشاره است که این مفاهیم باورها و ترجیحات عامه هستند که زندگی روزمره را شامل می‌شود. بنابر این چنین مفاهیمی مشاهده‌های اولیه روش‌شناسی نیستند. سطح دوم، مفاهیم نظری (تاملی) است که حرکت اندیشه و تامل انتقادی بر دریافت‌های باور عامه است. به این ترتیب سطح تاملی به واقع سازماندهی، اصلاح و تدوین مجدد دریافت‌های مشاهده‌ای است که در یک حوزه گسترده‌تر، منسجم‌تر و انتزاعی‌تر قرار می‌گیرد. مفاهیم نظری شامل نظریه‌ها، مدل و فرضیه است که دامنه آن‌ها از حدس و گمان‌های شهودی تا مفاهیم بسیار پالایش شده مرتبط با ماهیت و روابط بین اشیا و رویدادها یعنی چپستی سطح مشاهده پذیر کشیده می‌شود (شیخ الاسلامی و علوی، ۱۴۰۲).

شکل ۱. سطوح مفاهیم علمی. اقتباس از اورتون (۲۰۱۴ الف، به نقل از شیخ الاسلامی و علوی، ۱۴۰۲)

سطح سوم، فرا نظریه میانی است، فرا نظریه میانی تعیین می‌کند که کدام مفاهیم معنی دار و کدام فاقد معنی است. فرا نظریه‌ای که در این سطح مطرح می‌شوند، حد میانی هستند و نسبت به فرا نظریه‌های سطح بعدی گستردگی کمتری دارند. برای مثال در روان‌شناسی روان‌تحلیلی، رفتارگرایی، انسان‌گرایی و شناخت‌گرایی فرا نظریه‌های میانی هستند که در آن‌ها نظریه‌های متعدد و متنوع وجود دارد. قابل ذکر است که فرا نظریه‌های میانی، خود از فراتئوریه‌های گسترده‌تری استنباط می‌شوند.

سطح چهارم دیدگاه اورتون (۲۰۱۴ الف) مفاهیم فراتئوریه‌ای سطح بالاتر است که تاملی‌تر از سطوح قبل است و مفاهیمی که در آن مطرح می‌شوند، مبانی و بنیاد نظریه‌ها بوده و به چپستی مفاهیم نظری و مشاهده‌ای می‌پردازد. این سطح در بالاترین چرخه گفت‌وگو علمی قرار می‌گیرد و به واقع سطوح کلان را شامل می‌شود. فرا نظریه‌هایی که مجموعه‌ای از محتواهای یکپارچه و منسجم را در بر می‌گیرد و از آن‌ها با تعبیر جهان بینی^۱ یاد می‌شود. جهان بینی مجموعه‌ای از اصول و قواعد است که دیدگاهی از ماهیت جهان فراهم می‌آورد و مبانی هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی و ارزش‌شناسی را شامل می‌شود. اصول هستی‌شناسی مربوط به مقولات اساسی واقعیت است. اصول معرفت‌

1. world view

شناسی مربوط به منابع و توجیه دانش است و انسان شناسی به چستی مفهوم انسان در رویکردی خاص اشاره دارد. ارزش شناسی نیر به ماهیت ارزش ها و جریان ورود آن ها به پژوهش می پردازد.

با توجه به آنچه گفته شد، گونه شناسی های متعددی از گفتمان فرا نظریه ورزی قابل صورت بندی است. بر اساس دیدگاه اورتون (۲۰۱۴ الف) بالاترین سطح گفتمان علمی مفاهیم فرانظریه ای سطح بالاتر یا کلان است که تاملی تر از سطوح قبل است و مفاهیمی که در آن مطرح می شوند، مبانی و بنیاد نظریه ها بوده و به چستی مفاهیم نظری و مشاهده ای می پردازد. این سطح به واقع سطوح کلان را شامل می شود. این گونه فرا نظریه ورزی مجموعه ای از محتواهای یکپارچه و منسجم را در بر می گیرد و مجموعه ای از اصول و قواعد را شامل می شود که دیدگاهی از ماهیت جهان فراهم می آورد و مبانی هستی شناسی، معرفت شناسی، انسان شناسی و ارزش شناسی را شامل می شود. شاید بتوان سطح کلان اورتون (۲۰۱۴ الف) را با رهیافت پارادایمی که ریتزر، ژائو و مورفی (۲۰۰۶) مطرح می کنند، قابل قیاس دانست. از نظر آنان در علوم انسانی معاصر چهار رهیافت گسترده به فرا نظریه وجود دارد که در تامل های خود بر روی اهداف، فرآیندها و تولید نظریه های علوم انسانی متمایز هستند. این محققین فرا نظریه های اثبات گرا، هرمنوتیک، انتقادی و پسا مدرن را معرفی می کنند که هر یک از نوع مشخصی از علوم انسانی طرفداری می کنند. اثبات گرایی که بر مبانی فلسفی تجربه گرایی^۱، بنیان گرایی^۲، ابزار گرایی^۳، منطق گرایی^۴، مدرنیسم^۵، عینیت گرایی^۶ یا علم گرایی^۷ استوار است، فرا نظریه سنتی و متعارف علوم طبیعی و اجتماعی محسوب می شود. اثبات گراها با بحث های فرا نظری که به قول آن ها بی مصرف و عقیم است، درگیر نمی شوند. آنان فعالیت های خود را بر روی چند مفروضه هستی شناسی، عینیت گرایی تجربی، هم ارزی تبیین و پیش بینی، به کارگیری قیاس و استقراء در مقیاسی وسیع، جهان شمولی و درک علیت به مثابه روابط علت - معلولی بنیان می گذارند (سوسا، ۲۰۱۰). فرا نظریه پردازان اثباتی هدف نظریه پردازی را کشف قوانین عام و در کنار هم قرار دهی نظام مند آن ها در قالب نظریه هایی می دانند که امکان تبیین، پیش بینی و کنترل پدیده را فراهم می آورد. فرا نظریه پردازان اثبات گرا نظریه های موجود را برای ارزیابی میزان مطابقت آن ها با واقعیت به صورت مدلی علمی مورد مطالعه قرار می دهند. آن ها بر این اعتقاد هستند که قوانین عام و جهان شمول در صورت به کارگیری روش شناسی درست، انکشاف پذیر هستند. آنان همچنین در پی ارزیابی پیشرفت نظری در چارچوب تراکم و انباشت نظریه هایی هستند که به صورت تجربی آزمون پذیر باشند (ریتزر، ژائو و مورفی، ۲۰۰۶).

فرا نظریه پسا مدرن نیز به گونه ای قرار داد گرائی، آیده آلیسم، تفسیر گرائی، نسبی گرائی و سازنده گرائی نامیده شده است (سوسا، ۲۰۱۰). پسا مدرنیسم به مثابه واکنشی تند به روش های متداول اثبات گرایی بود که بر این باور است، جهان به لحاظ عینی در دسترس است و با کاربرست نظام مند روش های پژوهش تجربی می توان نسبت به آن شناخت حاصل کرد. توسعه پسا مدرنیسم متضمن چرخش گفتمان یا چرخش زبان در علم بود. دیدگاه پسا مدرنیستی بر این باور است که جهان به لحاظ عینی قابل دانستن نیست و آنچه دانسته می شود، صرفا بر ساخت انسانی است که خود محصول اهداف، کنش ها، تعاملات و قرار دادهای متنوع انسان ها است. مشاهده آزاد از نظریه نیز در این دیدگاه به شدت رد می شود (سوسا، ۲۰۱۰). پسا مدرن تمایل دارد که به طور کلی ایده پیشرفت را رد کند که این مساله در مورد فرانظریه هم به وقوع می پیوندد. پسا مدرن هایی که نظریه را مطالعه می کنند، گرایش دارند که درک متفاوتی از اهداف چنین مطالعه ای داشته باشند. این دیدگاه ساخت شکن است (ریتزر، ژائو و مورفی، ۲۰۰۶).

1. empiricism
2. foundationalism
3. instrumentalism
4. logicism
5. modernism
6. objectivism
7. scientism

فرا نظریه هرمنوتیک استدلال می‌کند که هدف نظریه پردازی کشف قوانین جهانشمول نیست، بلکه تفسیر معانی کنش انسانی و فهم جهان بافت مند است، همان گونه که کنش انسانی اتفاق می‌افتد (ریتزر، ژائو و مورفی، ۲۰۰۶). موضع هرمنوتیک در نظریه پردازی رهیافت روش شناختی متفاوتی را نسبت به توسعه نظری فراهم می‌آورد. بنابر آن ناکامی تفسیر و ناتوانی فهم جهان دیگران به طور اساسی به نبود شهودها و تفاوت در شیوه زندگی نسبت داده می‌شود، چنان که تیلور (۱۹۸۵) اشاره می‌کند که فهم هرمنوتیک نیازمند حد مشخصی از بینش است. انسان برای فهم دیگران نیاز دارد که شهود خود را نافذتر کند، لیکن برای دستیابی به این هدف لازم است شیوه زندگی خود را تغییر دهد. به گونه ای که این شیوه زندگی امکان درک قوی تر دیگران را فراهم آورد. از این جهت علوم بشری تا آنجا هرمنوتیک است که بتواند، پاسخ معتبری به "من می‌فهمم" باشد. بنابر این نه تنها "شهودهایت را توسعه بده" بلکه به صورت بنیادی "خودت را تغییر بده" (تیلور، ۱۹۸۵: ۵۴). در این رویکرد نظریه پردازی تلاشی برای پروراندن "همجوشی افق‌ها" در زندگی اجتماعی است (گادامر، ۱۹۷۵).

ملاکی که به وسیله فرانظریه پردازان هرمنوتیک در ارزیابی نظریه مورد استفاده قرار می‌گیرد، انباشت معرفت شبه قانون نیست، بلکه روشنگری وجودی (اگزیستانسیال) است که از پرتوی جدید ناشی می‌شود که یک نظریه بر فهم خود و جامعه می‌افکند، از آنجا که فهم تلاشی است برای گذاشتن خود "در جریان سنت، به گونه ای که گذشته و حال دائما در آمیخته شوند" (گادامر، ۱۹۷۵: ۲۸۵)، پس دانستن و دستیابی به معرفت ذاتا یک فرآیند تاریخی است. حقیقت نه تحمیل تفسیر نظریه پردازان بر جامعه است و نه کنارگذاری سوگیری ذهنی نظریه پردازان به منظور این که واقعیت‌ها "خود حرف بزنند". حقیقت به وسیله ارزشی تعریف می‌شود که یک تفسیر برای ادراک بودن خود داننده در جهان دارد (هوی، ۱۹۷۸). از این رو نظریه باید مردم را به معرفتی تجهیز کند که آن‌ها را توانا در دیدن افق جدیدی از زندگی و فراروی از فهم کنونی از خود و روابط با دیگران کند. فرا نظریه هرمنوتیک نظریه را از این دیدگاه ارزیابی می‌کند (ریتزر، ژائو و مورفی، ۲۰۰۶).

فرا نظریه انتقادی از فرانظریه های اثبات گرا، پسا مدرن و هرمنوتیک متمایز است. برای فرا نظریه های مارکسیستی، نئو مارکسیستی و انتقادی نظریه به جای پاسخ به پرسش "چه چیزی هست؟" بر پاسخ به پرسش "چه چیزی باید باشد؟" تمرکز دارد. هدف نظریه پردازی بیان و حمایت از مواضعی برای کنش اجتماعی است. فرا نظریه ورزان انتقادی به جای پی جویی قوانین معتبر عینی و عام و تفسیرهای بین‌ذهانی، ترویج کننده معانی بافت مند از عدالت هستند و در جستجوی عملیاتی کردن نظریه از طریق رویه و عمل هستند (ریتزر، ژائو و مورفی، ۲۰۰۶: ۱۱۸). ملاک ارزیابی برون داد نظریه پردازی از دیدگاه فرانظریه پردازان انتقادی، اثبات نظری و روشنگری اگزیستانسیال نیست، بلکه درجه رهایی از سرکوبی است. بنابر این دیدگاه، توفیق نظریه در کاربست که رهیافت اثبات گرای برای اثبات نظریه است را غیر قابل اجرا می‌داند، به همین گونه "رهایی بخشی" با شیوه تغییر موضوع نظریه پردازی که معیار هرمنوتیکی برای نظریه است به جای تاکید بر آگاهی فاعل های شناسا نابسند ارائه می‌کند، زیرا عمل و کاربست تنها می‌تواند با اثری که نظریه بر عمل می‌گذارد، اعتبار پیدا کند. اگر چه نظریه به تنهایی نمی‌تواند توفیق و کاربست را به ارمغان آورد، ولی عمل نمی‌تواند، بدون نظریه کامیاب شود. بنابر این برای آزمون اعتبار نظریه باید سهمی که آن نظریه در برون داد یک عمل و کاربست اجتماعی از آن خود می‌کند، مورد بررسی قرار گیرد (ریتزر، ژائو و مورفی، ۲۰۰۶: ۱۱۹).

همچنان که پیش از این گفته شد در مفهومی از فرا تحلیل که توسط ریتزر (۱۳۷۴) در مورد فرا نظریه ارائه شد، ضرورت مقایسه نظریه با نظریات دیگر مطرح گردید که ضمن توصیف و تحلیل ابعاد فرا نظریه ای، نظریات جدید ظهور می‌یابند. بدین نحو است که فرا تحلیل نظریه ها را می‌توان فرا نظریه نامید. این قیاس همان گونه که اورتون (۲۰۱۴) می‌گوید می‌تواند در بالاترین سطح فرانظریه ورزی یعنی سطوح پارادایمی انجام شود که ریتزر هم از آن به عنوان رهیافت پارادایمی یاد می‌کند. بیتس (۲۰۰۵) هم فرا نظریه را هسته اصلی هر پارادایم و معرف پارادایم در بسیاری از معانی آن می‌داند. این سطح بالاترین سطح تحلیل فرا نظریه ورزی است که بستر بسیاری از نظریه ها بر مبانی آن صورت بندی می‌شود. با توجه به

مفاهیم و اصطلاحات مختلفی که در بحث های فرا نظریه ای مطرح شد و از آنجا که فرآنظریه ها از نظر برخی از اندیشمندان هسته اصلی پارادایم ها محسوب می شوند (بیتس، ۲۰۰۵). نویسنده این مقاله ترجیح داده است که تقسیم بندی رایج پارادایم های علوم اجتماعی و انسانی را که عمومیت بیشتری دارند، برای بررسی مبانی پارادایمی فرآنظریه تکوینی در قیاس با سایر پارادایم های غالب بپذیرد. اندیشمندانی مانند سارانتاکوس (۱۹۹۳: ۳۱) در توصیف اجمالی پارادایم ها و معانی گسترده ای که از آن ها وجود دارد، معانی مرسوم مانند اثبات گرایی، پست مدرنیسم، اثبات گرایی منطقی و اثبات گرایی روش شناختی را در پارادایم/اثباتی قرار می دهد. وی رویکردهایی مانند پدیدار شناسی، هرمنوتیک، قوم نگاری، کنش متقابل نمادی، قوم شناسی و زبان شناسی اجتماعی را در پارادایم تفسیری قرار داده است و مارکسیسم، فمینیسم، جامعه شناسی اقتصادی و مکتب تضاد را در زیر گروه پارادایم انتقادی آورده است. پس در این مطالعه نیز سطح گفتمان معطوف به قیاس مفروضه های بنیادی مطرح در این سه پارادایم و رهیافت تکوینی خواهد بود. اما پیش از آن بهتر است با توجه به تشتت آرائی که از مفهوم پارادایم وجود دارد، به تعریفی مشترک از پارادایم اشاره شود.

ایمان (۱۳۹۴: ۵۲) معتقد است که به طور کلی در به کارگیری مفهوم پارادایم اتفاق نظر وجود ندارد. برخی اندیشمندان مفهوم پارادایم را تحت عنوان روش شناسی (نیومن، ۱۹۹۷: ۶۰) در نظر داشته اند. بوریل و مورگان (۱۹۷۹) پارادایم را چشم اندازی نظری یا کلیت فکری مورد استفاده قرار داده اند و برخی دیگر مکاتب و رویکرد را به عنوان پارادایم مورد توجه قرار داده اند. لیکن برای تقریب ذهنی می توان پارادایم را مجموعه گفتارهای منطقی دانست که در ارتباط بین ذهنی اندیشمندان معتقد به یک رویکرد فکری قرار گرفته است و زیر بنای فلسفی علم را تشکیل می دهد. پس پارادایم زبان و راه و روش مشترک بین اندیشمندان معتقد به یک چارچوب اعتقادی خاص است. لذا پارادایم علم شامل مفروضه های اساسی آن و پرسش های کلیدی است که آن پارادایم به آن ها پاسخ می گوید و همچنین مشکلات و مسائلی را که حل می کند و چگونگی روش های تحقیق را بیان می کند و نیز توضیح می دهد که تحقیق علمی شبیه چیست؟ مفاهیم و ذات پارادایم ها ماهیتی عقلانی دارد و نمی توان آن را از مسیر علمی مورد ارزیابی قرار داد. لذا پژوهشگر لازم است، این پارادایم را فهم کند و به لحاظ نظری و عملیاتی به آن تقید جوید تا به عنوان اندیشمند مقید به آن رویکرد علمی تلقی شود. هر یک از پارادایم های اثباتی، تفسیری و انتقادی به لحاظ هستی شناسی، معرفت شناسی، انسان شناسی، روش شناسی و ارزش شناسی متمایز از یکدیگر هستند که برای وضوح بخشی چارچوب گفتمان اشاره ای گذرا به آن ها خواهد شد و در قسمت قیاس پارادایمی این مبانی مورد بحث قرار خواهد گرفت.

پارادایم اثباتی و امدار کوشش اگوست کنت (۱۷۹۸ - ۱۸۵۷) است. این پارادایم توسط اندیشمندانی مانند جان استوارت میل (۱۸۰۶ - ۱۸۷۳) و همچنین امیل دورکیم (۱۸۵۸ - ۱۹۱۷) گسترش داده شده است. امروزه احاطه اثبات گرایی به حدی است که پارادایم غالب در علم محسوب می شود. رویکرد اثباتی بر این اعتقاد است که برای کسب معرفت واقعی علوم انسانی نیز باید از همان روش های علوم طبیعی تبعیت کند. پارادایم تفسیری نیز ریشه در تفکر ماکس وبر (۱۸۶۴ - ۱۹۲۰) و ویلهلم دیلتای (۱۸۸۳ - ۱۹۱۱) دارد. دیلتای علوم انسانی را متمایز از علوم طبیعی دانست. از نظر وی علوم انسانی متکی بر فهم همدلانه یا تفهم^۱ روزمره مردم است که ریشه در یک موقعیت خاص تاریخی دارد و علوم طبیعی متکی بر تبیین ذهنی است (ایمان، ۱۳۹۴: ۶۵). از نظر وبر (۱۹۸۱: ۱۵۹) نیز رویکرد تفسیری تحلیل نظام مند کنش معنی دار اجتماعی از طریق مشاهده جزء به جزء مستقیم مردم در موقعیت طبیعی شان است، بدین منظور که فهم شود که مردم چگونه دنیای اجتماعی خود را خلق می کنند و چگونه آن را ابقاء می کنند. پارادایم انتقادی نیز ریشه در دیدگاه های نظری مارکس (۱۸۱۸ - ۱۸۸۳) و فروید (۱۸۵۶ - ۱۹۳۱) دارد که مورد استفاده آدورنو (۱۹۰۳ - ۱۹۶۹)، فروم (۱۹۰۰ - ۱۹۸۰) و مارکوزه (۱۸۹۸ - ۱۹۶۹) قرار گرفته است (ایمان، ۱۳۹۴: ۷۲). این رویکرد به دنبال شناسایی روابط متعارض در واقعیت اجتماعی است که حکایت از نوعی سلطه و ظلم دارد. پژوهشگر انتقادی به دنبال طرح و گسترش فهم و آگاهی است که از سطح ظاهر به عمق واقعیت می رود، تا قدرت تشخیص درست مردم، به خصوص انسان های ناتوان یا طبقات زیر سلطه را افزایش دهد و از این طریق

منجر به تغییر وضع موجود شود. با توجه به آنچه که در ابتدا از فرا نظریه تکوینی و رهیافت تکوینی مطرح شد و آنچه که در معرفی پارادایم های متداول علوم انسانی و اجتماعی عنوان گردید، هدف این مطالعه بررسی مولفه های پارادایمی فرا نظریه تکوینی در قیاس با فرانظریه های اثباتی، تفسیری و انتقادی است تا وجوه تمایز و تشابه فرانظریه تکوینی و این رویکردها و همچنین این رویکردها با یکدیگر مورد توجه قرار گیرد و تلویحات آن برای روش شناسی پژوهش به بحث گذارده شود.

روش شناسی

روش این پژوهش روش تجربیدی تکوینی^۱ از نوع هستار انگاری توصیفی - تطبیقی^۲ است. تکوین به معنای شکل گیری، تشکیل شدن و آشکار شدن است و روش تکوینی^۳ رویکردی چند روشی^۴ است که در آن پژوهشگر با توصیف (شناسایی) مولفه ها، طبقه بندی و تعریف آن مولفه ها) و همچنین تبیین^۵ (توضیح و وضوح بخشی به روابط و نسبت بین مولفه ها) به شکل دهی و شناخت تکوینی از موضوع مورد مطالعه نائل می شود. روش تجربیدی تکوینی به روشی تجربیدی اشاره دارد که در آن فرآیند شکل دهی یا ساختن یک مفهوم، ساختار یا چارچوب ذهنی با استفاده از تجرید انجام می شود. این روش صرفاً ترکیب جزئیات نیست، بلکه تجرید به صورت فعال و خلاقانه ای انجام می شود تا چیزی جدید ساخته شود. در روش هستار انگاری توصیفی - تطبیقی پژوهشگر چند رویکرد در خصوص موضوع مورد مطالعه را مقایسه و قیاس می کند و به تشریح و توصیف مولفه ها و عناصر مشترک و ممیز آن ها اقدام می ورزد. برون داد این تطبیق ترسیم مفهومی موضوع مورد مطالعه و چگونگی شکل گیری انگاره و ایده مورد نظر است (خرمائی، ۱۴۰۲). در این روش پژوهشگر چند رویکرد در خصوص موضوع مورد پژوهش (در اینجا مبانی پارادایمی فرا نظریه ها) را مورد مقایسه و قیاس قرار می دهد و به تشریح و توصیف مولفه ها و عناصر مشترک و ممیز آن ها می پردازد و برون داد این تطبیق را توضیح می دهد و چگونگی شکل گیری و تکوین آن را تشریح می کند. در این پژوهش موضوع مورد مطالعه "مبانی پارادایمی فرانظریه تکوینی" است که در قیاس با مبانی پارادایمی سایر فرانظریه ها شفافیت و وضوح بخشی هستاری می یابد.

قیاس مبانی پارادایمی فرا نظریه ها

هنگام گفتگو از روش شناسی پژوهش پرسش اساسی این خواهد بود که روش های پژوهش بر چه اصولی مبتنی هستند، به عبارتی مفروضه های بنیانی روش های پژوهش از کجا می آیند؟ پاسخ به این پرسش معطوف به گفتمان فرا نظریه ای در سطح پارادایمی است (خرمائی، ۱۳۸۵). این مفروضه ها چارچوبی برای ورود به گفتمان علمی در خصوص روش شناسی پژوهش فراهم می آورد. در این بخش با طرح پرسش هایی که مفروضه های روش شناسی پژوهش بر آن اساس پایه ریزی می شود و مقایسه پاسخ های سه پارادایم مطرح در علوم انسانی و اجتماعی یعنی پارادایم های اثباتی، تفسیری و انتقادی و قیاس این پاسخ ها با رهیافت تکوینی وجه تمایز و تشابه فرانظریه ای این رویکردها مورد توجه قرار می گیرد و بر آن اساس تلویحات این مفروضه ها در روش شناسی پژوهش به بحث گذارده خواهد شد. از آنجا که پاسخ به برخی از این پرسش ها در منابع دیگر نیز آمده است (رک: ایمان، ۱۳۸۸، ۱۳۹۴، بلیکی، ۱۳۹۳) در این مقاله کوشش خواهد شد پاسخ های رهیافت تکوینی که مدعی تمایز پارادایمی با سایر رویکردها است، بیشتر مورد توجه قرار گیرد. در جدول (۱) به اختصار مقایسه مولفه های پارادایمی فرانظریه های اثبات گرایی، تفسیرگرائی، انتقادی و رهیافت تکوینی آمده است.

1. formative abstraction method
2. Descriptive- Comparative Entity- Ideagraphy Method
3. formative method
4. Multi method.
5. elucidation

جدول ۱. مقایسه مولفه های پارادایمی فرا نظریه های اثبات گرایی، تفسیر گرایی، انتقادی و تکوینی

مولفه های پارادایمی	اثباتی	تفسیری	انتقادی	تکوینی
چیستی واقعیت	واقعیت عینی، مشاهده پذیر، منظم و مستقل از ذهن انسان است.	واقعیت برساختی و غیر مستقل از ذهن انسان است.	واقعیت ساز و کارهای پنهان و در حال تغییر بر اساس تضاد و تعارض است.	واقعیت مشکک و ذو مراتب است
اصالت	محیط اصالت دارد	انسان اصالت دارد	هم انسان و هم محیط تحت شرایطی اصالت دارند	وجود اصالت دارد
دیدگاه نسبت به علیت	پذیرش قاعده علت و معلولی	رد قاعده علت و معلول و جایگزینی دلیل به جای آن	پذیرش ساز و کارهای علی پنهان، علیت تاریخی و دیالکتیک	پذیرش علیت جاریه یا علیت متبادل
چرایی پژوهش	شناخت قواعد منظم جهان طبیعی جهت تبیین، پیش بینی و کنترل پدیده ها	شناخت نظام معانی انسان ها	شناخت ساختارهای عمیق و ساز و کارهای غیر قابل مشاهده	وضوح بخشی و شفافیت رویدادها و کسب دانایی نسبت به هست ها
هدف پژوهش	تبیین، پیش بینی و کنترل	فهم زندگی اجتماعی تفهم	رهایی بخشی	هدایت گری
جستجوی چه قاعده ای	قاعده عام و تعمیم پذیر	قاعده خاص	قاعده عام و خاص	قاعده عام و خاص
چیستی معرفت	شناخت بر اساس مشاهده و آزمون تجربی	شناخت از طریق ارتباط و همدلی و قرار گیری در بافت مورد مطالعه	شناخت از طریق مطالعه زیر ساخت های ژرف اجتماعی	شناخت از طریق توصیف و توضیح رویدادها (حکمت نظری و حکمت عملی)
ابزار معرفت	تفکر منطقی و مشاهده منظم	تفکر خلاقانه و مشاهده فعال	تفکر انتقادی و مشاهده فعال	تفکر خردمندانه و مشاهده مدیرانه
چیستی روش	قیاسی - استقرایی با محوریت نظریه و تدوین مدل	استقرایی با قرار گرفتن در موقعیت مشارکتی و باز تعریف کنش و ساخت الگوی مفهومی	تبیین ساختارها و فرآیندهای اجتماعی بر اساس نظریه و ساخت الگوی مفهومی	حرکت تکوینی و خردمندانه با بسط و نقد مدیرانه و ساخت هستارها
کیستی انسان	موجودی لذت جو و عقلانی تحت کنترل نیروهای طبیعی	موجودی معنا ساز که جهان خود را خلق می کند	موجودی اجتماعی که قدرت تغییر قوانین محیطی را دارد	موجودی هستنده با قابلیت های بالقوه خوب و بد که در پی بودن و شدن است.
ملاک تبیین صحیح	عدم وجود اندیشه مقابل قدرتمند، همخوانی با حقایق مشاهده شده و تکرار پذیری	مطابقت نتایج و مشاهدات میدانی با آنچه سوژه ها ابراز می کنند	توانمند سازی محتوای تحقیق برای ایجاد تغییر در فرد و اجتماع	همخوانی تبیین با هدفمندی هستی شناسانه و تناسب با معیارهای علم نافع
شواهد معتبر	بر پایه مشاهدات دقیق و تکرار پذیر استوار است	بر اساس تعامل مستقیم و همدلی با مشارکت کنندگان استوار است	بتواند به عمیق تغییرات نفوذ کند	توانایی تمیز بین خطا و صحیح را فراهم سازد
دیدگاه نسبت به باور عامه	باور عامه بدون اعتبار و متمایز از علم هستند، مگر این که به صورت تجربی آزمون شوند	باور عامه ادراکات قدرتمند مردم عادی است که با آن زندگی می کنند	باورهای عامه غیر قابل اعتماد هستند که بر اساس ساختارهای ژرف اجتماعی شکل گرفته اند	باورهای عامه دانش درجه دوم هستند که محقق در فرآیند پژوهش از آن ها دانش درجه اول می سازد.
ارزش شناسی	علم فارغ از ارزش ها است و ارزش نباید به علم وارد شود	ارزش در همه چیز نهفته است و جز اساسی حیات اجتماعی است. ارزش های هیچ گروهی غلط نیست، بلکه متفاوت است..	هر علمی باید موضع ارزشی داشته باشد و این مواضع می تواند درست یا غلط باشد. صحیح را مشخص نماید.	ارزش ها جز اساسی حیات بشری است و علم خوب باید بتواند ارزش های خطا و صحیح را مشخص نماید.
زندگی ایده آل برای انسان	زندگی سازگاران با محیط، بهزیستی و تعادل جویی	زندگی خودشکوفانه فردی و ساخت وجودی	زندگی عادلانه، رفع تبعیض و تحول خواهی	زندگی پر برکت و پاک زیستی

پرسش نخست که هر پارادایم به آن پاسخ می‌دهد، چیستی واقعیت است. شناخت واقعیت کنجکاوای ذاتی انسان است. فرا نظریه اثباتی قائل به واقعیت عینی، مشاهده‌پذیر، منظم و مستقل از ذهن انسان است و می‌گوید واقعیت فیزیکی و انسانی شامل نظمی از پیش تعیین شده است که می‌تواند کشف شود. به بیان دیگر، واقعیت انسانی نیز مانند علوم طبیعی و فیزیکی دارای نظمی است و پژوهشگر می‌تواند از علم برای کشف نظم و قوانین طبیعی استفاده کند (نیومن، ۱۹۹۷). نظم حاکم بر واقعیت‌های اجتماعی طی زمان تغییر نمی‌کند و پژوهشگر می‌تواند بسیاری از بخش‌های واقعیت را مطالعه کند و با اتصال آن‌ها تصویری از کل واقعیت ارائه دهد. لیکن فرا نظریه تفسیری معتقد است واقعیت برساختی و غیرمستقل از ذهن انسان است و برای واقعیت استقلالی قائل نیست. برخلاف دنیای فیزیکی، دنیای اجتماعی و روان‌شناختی منتظر کشف شدن نمی‌ماند؛ بلکه زندگی اجتماعی و جهان روان‌شناختی از طریق کنش هدفمند انسان‌ها و تعامل آن‌ها با یکدیگر خلق می‌شود (وبر، ۱۹۸۱). دنیای اجتماعی تا حد زیادی آن چیزی است که انسان‌ها درک و دریافت می‌کنند و هنگامی که مردم آن را تجربه و معنا می‌دهند، به وجود می‌آید.

در فرآیند انتقادی نیز واقعیت دارای سطوح چندگانه است و در پس واقعیت‌های سطحی قابل مشاهده، ساختارهای عمیق و سازوکارهای غیرقابل مشاهده قرار دارد. وقایع ظاهری بر اساس ساختارهای عمیق شکل می‌گیرند و با تلاش پژوهشگر می‌توان این ساختارها را آشکار ساخت (نیومن، ۱۹۹۷). پاسخ رهیافت تکوینی به این پرسش آن است که واقعیت مشکک و ذو مراتب است. هستی یا وجود واقعیت است و دارای مراتب و جلوه‌های مختلف است. هستی تنها واقعیتی است که نموده‌های متفاوت دارد، بنابراین پژوهشگر می‌تواند این نموده‌ها و جلوه‌ها را مشاهده کند، اما این جلوه‌ها اشتراک لفظی دارند و آن وجود است. وجود یا هستی امری واحد (وحدت وجود) است که کثرات مختلف می‌یابد. در این رهیافت به رغم پراکندگی و کثرت هستی که نشان‌دهنده پیچیدگی آن است، هارمونی و هماهنگی جهان دیده می‌شود که تحقق هدفی را دنبال می‌کند. جهان هدفمند است و هوشمندی بر جهان هستی حاکم است که نشانگر شعوری واحد در خلق جهان است. بر اساس اصل وحدت وجود، همه عناصر هستی به صورت هماهنگ به هم مرتبط شده و شبکه وجودی را شکل می‌دهند. این شبکه وجودی حاصل همگامی مجموعه‌ای از عناصر است که برای تحقق هدفی خاص خلق شده‌اند و پژوهشگر در رهیافت تکوینی در پی کشف این عناصر و روابط بین آن‌هاست (خرمائی، ۱۴۰۲).

پرسش دیگر آن است که هر یک از این فرآیندها به چه چیزی اصالت می‌دهند؟ آیا اصالت با فرد است، یا با جامعه و محیط، یا اصالت در رابطه میان آن‌هاست؟ فرا نظریه اثباتی اصالت را به محیط و جامعه می‌دهد (دورکیم، ۱۹۸۲: ۲۵)؛ به این معنا که تلاش همه موجودات برای بقاست و برای بقا لازم است که موجودات از جمله انسان‌ها خود را با محیط و جامعه سازگار کنند؛ هر موجودی که نتوانسته با محیط تطابق یابد، بر اساس نظریه تکامل از بین رفته یا در زندگی اجتماعی طرد شده است. بنابراین تلاش انسان تلاشی سازگارانانه برای بقا و انطباق با محیط و جامعه است. در مقابل، رویکرد تفسیری اصالت را به انسان می‌دهد (وبر، ۱۹۸۱)؛ زیرا انسان موجودی آزاد و مختار است که توانمندی‌های خود را ابراز می‌کند، انتخاب‌گر است و مسئول انتخاب‌های خود. از نظر این رویکرد، فرد اصالت دارد و او محیط را می‌سازد، برخلاف رویکرد اثباتی که محیط انسان را می‌سازد. در رویکرد انتقادی، هم انسان و هم محیط تحت شرایطی اصالت دارند. این دیدگاه به تحول اصالت می‌دهد و می‌گوید اصالت با آزادی، عدالت، رهایی و توانمندی انسان است؛ پس وضع موجود اصالت ندارد بلکه تحول اصالت دارد. چرا اصالت را تنها به انسان نمی‌دهد؟ چون هر رفتاری که در انسان نمود می‌یابد اصالت ندارد، بلکه کنش‌هایی که منجر به آزادی، رهایی، رفع تبعیض و ایجاد عدالت شود، اصالت دارند.

در فرا نظریه تکوینی، اصالت با وجود است. این رویکرد بر محور انسجام و پیوند (وحدت وجود) می‌چرخد. وجود یگانه و یکتا است و اصل، جستجوی یکپارچگی و وحدت است. بنابراین، حرکت و فعالیت بر اساس تضاد و تعارض نیست؛ اگرچه تضاد و تعارض وجود دارند، ولی اصالت ندارند. حرکت جستجوی انسجام و وحدت است و رفتن به سمت توحید. باور به وحدت وجود امکان می‌دهد پژوهشگر شبکه وجودی‌ای را بپذیرد که در آن تمام کثرات هستی در عین وجود داشتن، با یکدیگر تبادل دارند. پژوهشگر به دنبال کشف عناصر این شبکه وجودی، روابط میان آن‌ها و قاعده‌مندی‌هایی است که این روابط بر اساس

آن صورت می‌گیرند. بنابراین اصالت فرد یا جامعه یا رابطه بین آن‌ها، در چارچوب این قاعده کلی تبیین می‌شود؛ وجود اصالت دارد و فرد و جامعه نیز از کثرات وجود هستند که شبکه وجودی را شکل می‌دهند. باور به تشکیک وجود به پژوهشگر امکان می‌دهد نمودها یا کثرات مختلف را در شبکه وجودی مشاهده کند و با سیر آفاقی (کران‌مندی) و سیر انفسی (کالبدی)، جلوه‌های وجود را در پیوندی متقابل ببیند. فهم وجود تشکیکی پژوهشگر را متحیر و خردمندتر می‌کند که غایت پژوهش‌های تکوینی است.

پرسش دیگر نگاه به قانون علیت در پارادایم‌های رایج است. فرا نظریه اثباتی نظم جهان هستی را می‌پذیرد؛ نظمی از پیش تعیین شده که می‌توان آن را کشف کرد. بنابراین قانون علت و معلول پذیرفته شده است، زیرا بدون اعتقاد به علیت، منطق پیش‌بینی و کنترل بی‌معنا است. اصل جبریت در فرا نظریه اثباتی پذیرفته شده و تمام پدیده‌ها تابع قانون علت و معلول‌اند. پژوهشگر تلاش می‌کند علت‌هایی را شناسایی کند که بر معلول اثر دارند و با آن رابطه دارند. نظم واقعیت‌ها تغییر نمی‌کند. اما در انسان، قوانین علی احتمالی حاکم است؛ یعنی قوانینی که برای گروه‌های زیادی در بسیاری شرایط درست‌اند ولی در پیش‌بینی رفتار خاص فرد در موقعیتی معین ممکن است صحیح نباشند (نیومن، ۱۹۹۷). در این میان فرا نظریه تفسیری قاعده علت و معلول را رد می‌کند و بر کنش‌های معنادار تأکید دارد. انسان با محیط تعامل دارد، آن را تجربه کرده و معنا می‌کند. در این دیدگاه دلیل مطرح است، نه علت. علت ریشه بیرونی دارد ولی دلیل توسط انسان‌ها ساخته می‌شود. چارچوب ذهنی که معنا در آن قرار می‌گیرد، نظام معنایی است و پژوهشگر به دنبال کشف نظام معنایی مشترک میان انسان‌هاست. در این دیدگاه، انسان آزاد و مختار است. در فرآنظریه انتقادی نیز هم جبریت و هم آزادی پذیرفته می‌شود. تحول تاریخی نوعی نظم است و تاریخ مسیر خود را می‌پیماید. انسان موجودی تاریخی است که تحت علیت و جبریت است، اما می‌تواند در مسیر تغییرات تاریخی قرار گیرد و با شناخت لایه‌های زیرین ساختارهای پنهان، آگاهی واقعی پیدا کند. آگاهی کاذب هم ممکن است وجود داشته باشد اما آگاهی واقعی آگاهی‌ای است که در مسیر حرکت تاریخی و تحقق آزادی و عدالت قرار دارد. فرا نظریه تکوینی مفهوم علیت جاریه یا علیت متبادل را مطرح می‌کند. بسیاری از رویکردها علیت را گذشته‌گرا می‌دانند و بر اساس آن پیش‌بینی معلول از مطالعه علت ممکن است. بدین صورت تقدم زمانی بر قانون علت و معلول وجود دارد. این تلقی باعث می‌شود مواجهه با رویدادها اجتناب‌ناپذیر باشد، زیرا عوامل گذشته وضعیت آینده را پیش‌بینی می‌کنند و نگاه به گذشته چارچوب تبیینی آینده است. فرا نظریه تکوینی بر اساس هستی‌شناسی خود، جهان را در حال تکاپو و دگرگونی می‌بیند و معتقد است در رودخانه‌ای دو بار نمی‌توان شنا کرد، هر چند نام و مکان رودخانه همان باشد، محتوایش تغییر کرده است. بنابراین تکرارپذیری قطعی نیست و رویدادها الزامات خاص خود را دارند. باور به وحدت وجود به پژوهشگر امکان می‌دهد جهان را به صورت شبکه‌ای وجودی ببیند که اجزای آن در تبادل با یکدیگرند و علیت بین عناصر جاری است. این نظریه از مفهوم علیت جاریه سخن می‌گوید و اصل حرکت جوهری، حرکت تکوینی را ممکن می‌سازد که در آن علیت گذشته‌نگر و آینده‌نگر به هم پیوند می‌خورند. این چارچوب به پژوهشگر اجازه می‌دهد رویدادها را پویا و دینامیک ببیند.

چرایی پژوهش، پرسشی بنیادین است که در میانی پارادایمی فرآنظریه‌ها مطرح می‌شود. پژوهشگر به دنبال پاسخ به این سؤال است که چرا پژوهش می‌کند و در جستجوی چه قواعدی است؟ در فرا نظریه اثباتی، پژوهشگر در پی شناخت قواعد منظم جهان طبیعی است تا بتواند پدیده‌ها را تبیین، پیش‌بینی و کنترل نماید. هدف این رویکرد، کشف قواعد عام و ثابت است که قابلیت تعمیم به موقعیت‌ها و شرایط مختلف را داشته باشد. در واقع، پژوهشگر اثباتی به دنبال قوانین کلی و جهانی است که در پس واقعیت‌های طبیعی قرار دارند.

از سوی دیگر، فرآنظریه تفسیری توجه خود را به شناخت نظام معانی انسان معطوف می‌کند (وبر، ۱۹۸۱). هدف پژوهشگر در این رویکرد، فهم زندگی اجتماعی انسان‌ها و نحوه خلق معانی و برقراری کنش‌های معنادار توسط آن‌هاست. پژوهشگر تفسیری تلاش می‌کند بداند که انسان‌ها چگونه معانی را به وجود می‌آورند و بر اساس آن‌ها رفتار و کنش معنادار انجام می‌دهند. برای رسیدن به این هدف، پژوهشگر ناگزیر است دنیای اجتماعی را از چشم افرادی که در آن زیست می‌کنند مشاهده و فهم کند. بنابراین، او باید «کنش معنادار» انسان‌ها را مطالعه کند، نه صرفاً رفتارهای مشاهده‌پذیر و آشکار را،

زیرا همان رفتار ممکن است معانی متعدد و متفاوتی داشته باشد. پژوهشگران تفسیری به مطالعه آنچه در انسان منحصر به فرد است می‌پردازند و به دنبال قواعد خاصی هستند که تنها در یک بافتار مشخص معنا دارند و قابل تفسیر هستند. در فرآیند نظریه انتقادی، تمرکز بر شناخت ساختارهای عمیق و مشاهده ناپذیر در روابط اجتماعی است. پژوهشگر انتقادی می‌کوشد سازوکارهای بنیادی قدرت و سلطه را کشف کرده و به توانمندسازی گروه‌های آسیب‌پذیر برای ایجاد تغییر در جهان کمک کند. در این رویکرد، پژوهش علمی فراتر از کشف ظاهر پدیده‌هاست و هدف آن پرده‌برداری از باورهای غیرعلمی و ساختارهای پنهان است که موجب می‌شود توده‌های محروم بتوانند به بازسازی و تغییر شرایط زیستی خود بپردازند (نیومن، ۱۹۹۷: ۷۴). پژوهشگر انتقادی به دلیل ناراضی‌توانی از وضعیت موجود، عمل‌محور است و به دنبال تحول، اصلاح و بهسازی شرایط است. او راه‌هایی را جستجو می‌کند تا توده‌هایی که منبع قدرت هستند را برای آگاهی و ایجاد تغییرات اجتماعی بسیج نماید. قانون عام در فرآیند نظریه انتقادی، دیالکتیک تاریخی است؛ یعنی تاریخ به عنوان روندی پویا و متحول در نظر گرفته می‌شود که اساس آن ماتریالیسم تاریخی است. هر چند قوانینی مانند قانون تاریخ وجود دارد که نظم از پیش تعیین شده‌ای را نمایندگی می‌کند، ولی خواست و اراده توده‌ها نیز نقش مهمی دارد و به عنوان قوانینی خاص در فرآیند تحول تاریخی شناخته می‌شوند. در فرآیند نظریه تکوینی، پاسخ به چرایی پژوهش، به اولویت معرفت و شناخت (دانایی) باز می‌گردد. دستگاه شناختاری تکوینی «شناخت» را محور تعریف علم قرار داده است. این شناخت می‌تواند هم نظری و هم عملی باشد. اصل بنیادی در فرآیند نظریه تکوینی، نگاه تشکیکی به هستی است. فرض بر این است که جهان هستی مراتبی دارد و پژوهشگر تکوینی باید بدانند در مطالعه رویدادها، چه چیزی را، در کجا و چه زمانی باید مشاهده کند؛ این قاعده را «افق رویداد» می‌نامند. یعنی پژوهشگر در موقعیت مکانی و زمانی مشخص، ناظر وقوع چه رویدادی است و باید چه مواردی را مشاهده و مطالعه کند. او باید آن رویداد را چگونه توصیف و تبیین کند و مولفه‌های آن را چگونه طبقه‌بندی نماید. فرآیند نظریه تکوینی با طرح مسأله کران‌مندی، نظامی منسجم برای طبقه‌بندی آنچه مشاهده می‌شود فراهم می‌آورد و به ذهن پژوهشگر انسجام و یکپارچگی می‌بخشد. با این روش، پژوهشگر به شناخت واضح‌تر و شفاف‌تری نسبت به هست‌ها دست می‌یابد. قانون عام فرآیند نظریه تکوینی، کتاب تکوین یا سنت الهی و قانون‌مندی حاکم بر جهان هستی است. پژوهشگر تکوینی باور دارد که خداوند به انسان خردمندی عطا کرده است تا او در سایه شناخت نظم حاکم بر جهان، ساخت و ساز انسانی را به انجام رساند (قانون خاص) و هستارهای نخواست‌ای که نتیجه عاملیت و فاعلیت اوست را خلق کند تا در مسیر صحیح حرکت نماید (قاعده عام و خاص).

چیستی معرفت، پرسشی دیگر در مباحث پارادایمی فرآیند نظریه‌هاست. در فرآیند نظریه اثباتی، معرفتی معتبر است که بر اساس مشاهده و آزمون تجربی کسب شود، چرا که معرفت‌های غیرتجربی ممکن است متأثر از نیازها و علایق پژوهشگر شده و او را دچار سوگیری کنند. بنابراین، با تفکر منطقی، مشاهده منظم و آزمون تجربی می‌توان از خطا و سوگیری اجتناب کرد. (ریترز، ژائو و مورفی، ۲۰۰۶). در فرآیند نظریه تفسیری، معرفت معتبر، آن است که از طریق ارتباط و همدلی پژوهشگر با مشارکت‌کنندگان و قرارگیری در بافت مورد مطالعه حاصل شود. پژوهشگر با حضور فعال در بافت و ایجاد همدلی، با استفاده از تفکر خلاق و مشاهده فعال به شناخت عمیق می‌رسد. در فرآیند نظریه انتقادی، شناخت معتبر از طریق مطالعه زیرساخت‌های ژرف اجتماعی به دست می‌آید. پژوهشگر انتقادی با کنار زدن سطوح ظاهری پدیده‌ها، به ساختارهای عمیق و سازوکارهای بنیادین دست پیدا می‌کند. او با تفکر انتقادی و مشاهده فعال، پرده از روی ظواهر برمی‌دارد و به شناخت عمیق می‌رسد (سارانتاکوس، ۱۹۹۳). در فرآیند نظریه تکوینی، پژوهشگر از طریق توصیف و تبیین رویدادها به معرفت می‌رسد. این دیدگاه کل‌نگر است، اما باور دارد که انسان با محدودیت‌های شناختی خود قادر به فهم کل هستی نیست و تنها می‌تواند موجودیت‌ها (هستارها) را بشناسد. پژوهشگر با مطالعه هستارها به شناخت هستی می‌رسد. وقتی پژوهشگر بر هستی قید می‌زند و آن را توصیف می‌کند، هستی به هستار تبدیل می‌شود؛ بنابراین، پژوهشگر تنها بخشی از هستی را مشاهده و تحلیل می‌کند.

فرآیند نظریه تکوینی، رویکردی کل‌نگر مبتنی بر اصل وحدت وجود است و تمام هستی را شبکه‌ای واحد می‌داند. پژوهشگر در این شبکه موجودی کاوشگر و کنجکاو است که پیوسته در حال کشف و بررسی است. اصل تشکیک وجود به پژوهشگر امکان می‌دهد تا با حرکت در شبکه وجودی که شامل کران‌مندی‌های هستی (آفاق) و درون انسان (انفس) است، هستی را

مطالعه کند. از آنجا که این شبکه وجودی یکتا و واحد است، پیوند متقابل میان انسان و کران‌مندی‌های او نیز قابل بررسی تجربی است. ابزار اصلی معرفت برای پژوهشگر تکوینی، «تفکر خردمندانه» و «مشاهده مدبرانه» است. تفکر خردمندانه، تفکری انضمامی و انتقادی و بالاترین سطح رشد تفکر انسانی است که نقش تعادلی در فرایند شناخت دارد. خردمندی به معنای شناخت پیچیده‌ای است که همراه با دانش غنی و تجربه است و توانایی تشخیص مسأله، انتخاب اطلاعات درست و توجه به بهترین کنش ممکن را فراهم می‌آورد. تفکر خردمندانه، پژوهشگر را یاری می‌کند تا از مشاهده مدبرانه بهره گیرد؛ یعنی بداند چه نوع اطلاعاتی را در کجا جستجو کند و پس از یافتن آن‌ها چگونه تبیین و تفسیر نماید. در پاسخ به پرسش «چه چیز شناخته می‌شود؟» و «به چه چیز معرفت حاصل می‌شود؟»، فرا نظریه تکوینی اولویت را به همان شناخت و دانایی می‌دهد، که هم می‌تواند نظری و هم عملی باشد.

در پی پرسش بنیادین درباره چیستی معرفت و ابزارهای دستیابی به آن، پرسش مهم دیگری نیز مطرح می‌شود: چیستی روش. به عبارتی، برای کسب معرفت از چه روشی استفاده می‌شود و هدف پژوهش چیست؟ در این زمینه، فرا نظریه اثباتی از روش قیاسی-استقرایی بهره می‌گیرد که به آن روش علمی گفته می‌شود (نیومن، ۱۹۹۷). به بیان دیگر، هنگامی که پژوهشگر موضوع پژوهش را انتخاب می‌کند، مسئله پژوهش را بیان می‌نماید، مبانی نظری و پیشینه پژوهش را مرور می‌کند و بر اساس آن، فرضیه‌های پژوهش را مطرح می‌سازد، در واقع از روش قیاسی استفاده کرده است. سپس، هنگامی که اطلاعات را جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل می‌کند و به نتیجه‌گیری می‌رسد، از روش استقرایی بهره برده است. در این رویکرد، تمرکز اصلی بر نظریه است و هدف پژوهش اثباتی، دستیابی به قواعد و نظام‌مندایی است که بتوانند پدیده‌ها را تبیین، پیش‌بینی و کنترل نمایند. در حقیقت، تعریف علم در این پارادایم، کشف نظام‌مندی و قواعد حاکم بر پدیده‌ها برای تبیین، پیش‌بینی و کنترل آن‌ها است. از سوی دیگر، فرا نظریه تفسیری برای کسب شناخت، از روش استقرایی بهره می‌گیرد، اما به گونه‌ای که پژوهشگر در موقعیت مشارکتی قرار می‌گیرد و کنش‌ها را بازتعریف کرده و به ساخت الگوی مفهومی می‌پردازد. در این رویکرد، پژوهشگر برای کاهش سوگیری‌ها و جلوگیری از نظریه‌بار شدن پژوهش، با مشاهده شواهد و به کارگیری روند استقرایی، سعی در کسب معرفت دارد (نیومن، ۱۹۹۷). برخلاف رویکرد اثباتی که بر نظریه تکیه دارد، این رویکرد با ساخت الگوی مفهومی می‌کوشد واقعیت را به تصویر کشد. هدف پژوهش در این رویکرد، فهم زندگی اجتماعی و درک نظام معنایی انسان است؛ از این رو، علم در این چارچوب به معنای فهم نظام معانی انسان از طریق مشاهده مشارکتی تعریف می‌شود (وهر، ۱۹۸۱). فرآنظریه انتقادی نیز برای تبیین ساختارها و فرآیندهای اجتماعی از نظریه و ساخت الگوی مفهومی بهره می‌برد. نظریه بنیادی که پژوهشگر انتقادی را هدایت می‌کند، ماتریالیسم دیالکتیک تاریخی است که زمینه تبیینی و امکان مشاهده فعال و خلاقانه را فراهم می‌آورد. هدف پژوهش در رویکرد انتقادی، رهایی‌بخشی است؛ یعنی پژوهشگر با آشکارسازی سازوکارهای پنهان در روابط انسانی، تلاش می‌کند مردم، به‌ویژه گروه‌هایی که مورد تبعیض قرار گرفته‌اند، را برای ایجاد تغییر و تحول در جهان برانگیزد و به سوی آزادی و رهایی جهت دهد (ایمان، ۱۳۸۸). از سوی دیگر، فرا نظریه تکوینی برای کسب معرفت نسبت به امر واقع، از حرکت تکوینی و خردمندانه بهره می‌گیرد و با بسط و نقد دقیق، به کشف هستارها می‌پردازد. در این رویکرد، نظریه بنیادی رویکرد تکوینی به عنوان رهیافت اصلی مطرح است که تفکر خردمندانه پژوهشگر را در مسیر پژوهش هدایت می‌کند. فرا نظریه تکوینی و دستگاه شناختاری آن که تحت عنوان «دستگاه شناختاری تکوینی» شناخته می‌شود، بر این باور است که پژوهشگر مهم‌ترین ابزار شناخت است و با ظرفیت‌های بالقوه و عاملیت خود، فرآیند شناخت را رقم می‌زند. در این میان، خردمندی، تفکر انضمامی و تفکر انتقادی هسته اصلی روش‌شناسی تکوینی به شمار می‌آیند. تفکر انضمامی، تفکری پیونددهنده، بسط‌دهنده و مرتبط‌کننده مفاهیم است که با دیدن شباهت‌ها و مجاورت‌های بین مولفه‌ها، ساختار یک هستار را ایجاد می‌کند. این هستارها موجودیت‌هایی هستند که واقعیت از طریق آن‌ها شناخته می‌شود. تفکر انتقادی، تفکری تحلیلی است که شمول یا عدم شمول یک مولفه را در هستار مشخص می‌کند. خردمندی به معنای کاربرد همزمان این دو نوع تفکر است که محور روش‌شناسی پژوهش‌های تکوینی را تشکیل می‌دهد.

از دیدگاه فرا نظریه تکوینی، روش پژوهش ترجیحی باید بتواند مناسبات و روابط بین مولفه‌های تشکیل‌دهنده یک هستار را در دستگاه شناختاری خود بررسی کند. از این رو، در پژوهش‌های تکوینی، تفکر انتقادی یا تحلیلی که تفکری واگرا است، مولفه‌های هستار را بازشناسی می‌کند و تفکر انضمامی که تفکری همگرا و پیونددهنده است، مناسبات و روابط بین مولفه‌ها را شناسایی کرده و شاخص‌هایی برای آن‌ها ارائه می‌دهد. هدف پژوهش در فرا نظریه تکوینی، هدایت‌گری است؛ لذا در تعریف علم نیز آمده است که علم عبارت است از شناخت رویدادها از طریق توصیف (شناسایی، طبقه‌بندی و تعریف) و تبیین (توضیح، تفسیر و روشن‌سازی روابط و مناسبات بین عناصر یک هستار) به منظور هدایت انسان در مسیر تکوین (سعادت این دنیایی و آن دنیایی). رهیافت تکوینی، حکمت‌محور و دانایی‌مدار است و هدف پژوهش دستیابی به حکمت نظری و حکمت عملی است. حکمت نظری به دانش نقلی و اخباری اشاره دارد و بر «دانستن این که ...» تمرکز می‌کند؛ این نوع حکمت درباره چپستی و چرایی رویدادها بحث می‌کند. در مقابل، حکمت عملی به دانش رویه‌ای و اجرایی توجه دارد و به «دانستن چگونگی ...» می‌پردازد. دانستن چگونگی، یعنی توانایی تدبیر امور که محور اصلی روش‌شناسی تکوینی است. خردمندی، در این میان، ترکیبی از هر دو نوع دانش است که می‌تواند پژوهشگر را در جریان پژوهش هدایت کند و همچنین با دانش حاصل، انسان‌ها را در مسیر تکوین راهنمایی نماید. بنابراین، خردمندی هسته محوری روش‌شناسی در مطالعات تکوینی محسوب می‌شود.

در گفتمان پارادایمی فرانظریه، پرسش «کیستی انسان» نیز بسیار مهم است. در فرا نظریه اثباتی، انسان موجودی منطقی، لذت‌طلب و پیرو علائق خود معرفی می‌شود (کنت، ۱۸۷۵). در این رویکرد، افراد بر اساس علل بیرونی رفتار می‌کنند و این علل تأثیر یکنواختی بر افراد دارند. حتی اثبات‌گرایان معاصر که به علل درونی اشاره می‌کنند، آن را ترجمانی از علل بیرونی می‌دانند که از طریق تجربه به درون فرد افکنده و ساختار یافته است. این پارادایم بر این باور است که به جای تمرکز بر آنچه در درون انسان می‌گذرد، باید رفتارهای قابل مشاهده را مد نظر قرار داد و حتی تجارب درون‌افکنده را قابل مشاهده ساخت. بنابراین، انسان در این رویکرد، موجودی طبیعی است که تلاش می‌کند با محیط سازگار شود و با آن انطباق یابد؛ اما تفاوت انسان با سایر موجودات، پیچیدگی و قدرت شناختی بالاتر اوست. لیکن در فرا نظریه تفسیری، انسان دنیای اجتماعی خود را تفسیر می‌کند و با استفاده از این نظام، به زندگی خود معنا می‌بخشد و تجربه زندگی‌اش را می‌فهمد. انسان با محیط مواجه می‌شود، آن را تجربه می‌کند و این تجربه را در نظام معنایی خود وارد می‌سازد؛ سپس آن را تفسیر کرده و بر اساس این تفسیر وارد کنش معنادار با محیط می‌شود (بلیکی، ۱۳۸۳). ویژگی متمایزکننده انسان از سایر موجودات، توانش خلق معنا و انجام کنش معنادار بر اساس نظام معنایی است. بنابراین، پژوهشگر در رویکرد تفسیری باید نظام معنایی انسان‌ها را مطالعه کند و کشف نماید که معنای کنش‌ها از نظر کسانی که آن کنش‌ها را انجام می‌دهند، چیست. در فرا نظریه انتقادی نیز انسان‌ها موجوداتی خلاق و دارای استعدادهای بالقوه هستند که می‌توانند گرفتار خطا و استثمار شوند. این افراد ممکن است دچار آگاهی کاذب شده و مرتکب خطا گردند؛ بنابراین هیچ کنشی از انسان، اصالت ندارد. انسان انتقادی و پژوهشگر انتقادی باید همواره وضع موجود را زیر سؤال ببرند و با تغییر آن، تحول‌آفرینی کنند. آن‌ها با طرح پرسش‌های معتبر، از صورت ظاهری واقعیت پرده برداری کرده و با شناخت سازوکارهای پنهان، مسیر تغییرات را تسریع می‌بخشند. اما در فرا نظریه تکوینی، پرسش «کیستی انسان» این‌گونه پاسخ داده می‌شود که یا توجه به این که جهان هدفمند است و این هدفمندی بیانگر وجود هوشمندی در جهان هستی است که کتاب تکوین (جهان هستی) را خلق کرده است. هر موجودی ماموریت‌محور است و برای تحقق ماموریت خود، باید دو اصل حیات (زیست) و رشد را با توجه به ظرفیت‌های خود به انجام برساند. انسان نیز ماموریت‌محور است و ماموریت او قرب الهی و تحقق وعده خداوند است. او در عین «بودن» و «شدن» (هستندگی)، با تکیه بر زیست پاک، مسیر هدایت را می‌پیماید. بر اساس این نوع انسان‌شناسی، انسان با سرشتی ویژه آفریده شده و قابلیت خیر و شر در او نهاده شده است؛ بنابراین ظرفیت او برای تطور در هر دو سو بی‌نهایت است.

فرا نظریه تکوینی، هستندگی یا بودن و شدن را در نتیجه عاملیت انسان می‌داند و از واژه «برخواست» به جای «برساخت» که در رویکرد تفسیری مطرح است، استفاده می‌کند. برخواستگی به معنای ساخت و سازی است که بر اساس نیروهای بالقوه

و مواد واقعی انجام می‌شود؛ یعنی انسان با آگاهی و شعورمندی، روابط جدیدی میان اشیاء و امور برقرار می‌کند. این انسان است که با قابلیت‌های بالقوه و غایت‌گرایی بالفعل، مجموعه‌ای از عناصر را به هم مرتبط می‌سازد. این عناصر برخواسته تحت عنوان هستار نامیده می‌شوند. تشکیل هستارها فرایندی تکوینی دارد و مطالعه آن‌ها توسط پژوهشگر تکوینی ممکن است. در فرا نظریه تکوینی، این هستارها نظامی اسباب مسببی را به وجود می‌آورند که در پژوهش‌های تکوینی مورد شناسایی قرار می‌گیرند.

پرسش درباره چگونگی تبیین صحیح، یکی از مسائل پارادایمی مهم در گفتمان فرانظریه‌ای است. تبیین صحیح چه ویژگی‌هایی دارد و آیا شواهدی که بر اساس آن تبیین انجام می‌شود، معتبرند؟ در فرا نظریه اثباتی هنگامی تبیین درست به شمار می‌آید که اندیشه منطقی قدرتمندی در برابر آن وجود نداشته باشد؛ به بیان دیگر، وقتی نتوان آن را به طور منطقی رد کرد. علاوه بر این، تبیین‌ها تا زمانی معتبرند که با حقایق مشاهده‌شده همخوانی داشته باشند و تکرارپذیر باشند؛ یعنی پژوهشگران دیگر بتوانند با به کارگیری همان روش، نتایج مشابهی را به دست آورند. در این فرا نظریه، شواهد معتبر، شواهدی هستند که از طریق مشاهده تجربی به دست آمده‌اند؛ یعنی حقایق تجربی که جدا از تفکرات و اندیشه‌های شخصی، با کمک ابزارهای دقیق حاصل شده‌اند. اگر پژوهشگران درباره اینکه حقایق چیستند اتفاق نظر نداشته باشند، معمولاً این به دلیل ابزارهای نامناسب یا مشاهده ناکافی و ناقص است. دانش مبتنی بر مشاهده است، نه بر استدلال فردی؛ این دانش باید قابلیت مبادله و مشترک بودن میان انسان‌ها را داشته باشد. به باور فرا نظریه اثباتی، هنگامی که افراد متفکر به طور جداگانه حقایق را مشاهده می‌کنند، باید درک مشترکی از آن‌ها داشته باشند که به آن «آگاهی ذهنی مشترک» گفته می‌شود. در فرا نظریه تفسیری نیز معیار تبیین صحیح، تطابق نتایج و مشاهدات میدانی با آن چیزی است که سوژه‌ها بیان می‌کنند. در این رویکرد، تبیین زمانی درست است که برای کسانی که مورد مطالعه قرار گرفته‌اند، معنی‌دار باشد و پژوهشگر بتواند به درکی عمیق و دقیق از واقعیت‌های تجربه شده توسط آنان دست یابد. شواهد معتبر در این چارچوب، مبتنی بر تعامل مستقیم و همدلی با مشارکت‌کنندگان پژوهش است. بنابراین، صحت و اعتبار شواهد وابسته به مشارکت همدلانه و رابطه‌محور بین پژوهشگر و مشارکت‌کنندگان است. در فرانظریه انتقادی، توانمندسازی محتوای پژوهش به منظور ایجاد تغییر در فرد و جامعه، معیار تبیین صحیح به شمار می‌رود. بر این اساس، تفسیر و تبیین درست باید به گونه‌ای باشد که توده‌ها را به ابزارهایی مجهز کند که قادر باشند تحولات اجتماعی را رقم بزنند. شواهد معتبر در این رویکرد باید عمق تغییرات اجتماعی را نمایان سازند و پژوهشگر انتقادی از نظریه برای تشخیص حقایق مهم از موارد کم‌اهمیت استفاده می‌کند. نظریه، پژوهشگر را به نقشه‌ای مجهز می‌کند که راهنمای او در یافتن حقایق، شناخت اهمیت آن‌ها و چگونگی تفسیرشان است. مردم حقایق را با استفاده از نظریه‌ها تعبیر و تفسیر می‌کنند، اما همه نظریه‌ها یکسان سودمند یا درست نیستند؛ نظریه خوب، بر فهمی مبتنی است که واقعیت چگونه است و این فهم بر پایه ارزش‌ها استوار است (نیومن، ۱۹۹۷).

در فرا نظریه تکوینی، معیار تبیین صحیح، همخوانی تبیین با هدفمندی هستی‌شناسانه و تناسب آن با معیارهای علم نافع است. تبیین درست بر این اصل استوار است که جهان هدفمند بوده و هستی معنا و مقصودی را دنبال می‌کند. در این رهیافت، فرانظریه تکوینی و دستگاه شناختاری تکوینی چارچوبی برای تبیین صحیح فراهم می‌آورند که پژوهشگر را راهنمایی می‌کند چه اطلاعاتی، در چه زمانی و در کجا جستجو کند، چگونه آن‌ها را شناسایی، طبقه‌بندی و توصیف کند و روابط بین مؤلفه‌ها را تبیین نماید. بنابراین، تبیین صحیح، تبیینی است که با چارچوب فرانظریه تکوینی همخوان باشد. از سوی دیگر، شواهد معتبر در این رویکرد، شواهدی هستند که توانایی تشخیص خطا از صحیح را فراهم می‌کنند. علمی معتبر است که بتواند خطا و صحیح را مشخص کند و انسان را در مسیر هدایت، دانایی و خردمندی قرار دهد. باور به جهت‌مندی و وجود رویدادهای صحیح و خطا و امکان شناسایی و طبقه‌بندی آن‌ها، افق دید پژوهشگر تکوینی را گسترش می‌دهد. پژوهشگر در این چارچوب می‌پرسد مشاهدات بستر چه رویدادهای صحیح یا خطایی هستند و فرا نظریه تکوینی امکان مشاهده خطا و صحیح را در چارچوبی کل‌نگر فراهم می‌آورد. دستگاه شناختاری تکوینی، تصویری شفاف و کلانی از رویدادها ارائه می‌دهد. از معیارهای دیگر تبیین صحیح در رویکرد تکوینی، همخوانی آن با معیارهای علم نافع است. همان‌گونه که گفته شد، علم در این رویکرد

به معنای شناخت هستی از طریق توصیف و تبیین هستارها برای هدایت انسان‌ها در مسیر تکامل و سعادت دنیوی و اخروی تعریف می‌شود. بنابراین، تبیین علمی باید خطا و صحیح را نشان دهد و به پژوهشگر در اصلاح امور و هدایت به سوی تکامل کمک کند. بر اساس مفروضات فرانظریه تکوینی، دستگاه شناختاری تکوینی فضایی توپولوژیک ترسیم می‌کند که در آن هم نشانگرهای رویدادهای خطا و هم نشانگرهای رویدادهای صحیح قابل توصیف، مختصات یابی و تبیین هستند.

یکی دیگر از پرسش‌های پارادایمی مهم در گفتمان فرانظریه‌ای، دیدگاه این فرا نظریه‌ها نسبت به باورهای عامه است (ایمان، ۱۳۸۸). فرا نظریه اثباتی باور عامه را فاقد اعتبار می‌داند، مگر آنکه به صورت تجربی آزمون شود. این دیدگاه معتقد است که از میان راه‌های مختلف جستجوی حقیقت، علم تجربی بهترین روش است. دانش دانشمندان دانش برتر بوده و باید به تدریج جایگزین سایر روش‌ها گردد. در این رویکرد، باور عامه یا عقل سلیم، پر از سوگیری، غیر نظام‌مند و غیرقابل اعتماد است. از دیدگاه فرا نظریه تفسیری هم باور عامه به عنوان ادراکات قدرتمند مردم عادی که با آن زندگی می‌کنند، شناخته می‌شود. پژوهشگر تفسیری باور دارد انسان‌های معمولی برای هدایت زندگی روزمره خود از عقل سلیم استفاده می‌کنند. بنابراین، شناخت باور عامه برای پژوهشگر تفسیری امری ضروری است، چرا که این باورها شامل معانی‌ای هستند که مردم هنگام درگیری در تعاملات اجتماعی برای تفسیر وقایع به کار می‌برند. در فرا نظریه انتقادی نیز باورهای عامه غیرقابل اعتماد شناخته می‌شوند، زیرا بر اساس ساختارهای ژرف اجتماعی شکل گرفته‌اند و باورهای غلطی هستند که شرایط واقعی را پنهان می‌کنند. این رویکرد باورهای عامه را فریبنده می‌داند و معتقد است که این باورها به حفظ وضع موجود کمک می‌کنند. در این دیدگاه، مباحث ایدئولوژیک و آرمان‌های مذهبی نیز نوعی از باورهای عامه هستند که شرایط موجود را پنهان نگه می‌دارند. این رویکرد با مذهب در تضاد است و معتقد است که مذهب مانع می‌شود مردم وضع موجود را به چالش بکشند و تغییر ایجاد کنند. اما رهیافت تکوینی باورهای عامه را به عنوان مفاهیم قابل مشاهده و مورد اعتماد می‌پذیرد و آن‌ها را دانش درجه دوم می‌داند که پژوهشگر تکوینی در فرآیند پژوهش آن‌ها را به دانش درجه اول تبدیل می‌کند.

پرسش پارادایمی دیگری که در سطح گفتمانی مطرح است، این است که آیا باید ارزش‌ها وارد علم شوند؟ فرا نظریه اثباتی معتقد است علم باید عاری از ارزش‌ها باشد. از دیدگاه این رویکرد، علم شامل کاربرد دقیق منطق، استدلال و مشاهده منظم است و تفاوتی با تعصبات شخصی، سوگیری‌ها و ارزش‌ها دارد. دانشمندان دارای هنجارها و ارزش‌های حرفه‌ای منحصربه‌فردی هستند که پژوهشگر باید آن‌ها را درونی کند تا به عنوان عضوی از جامعه علمی پذیرفته شود. اما فرا نظریه تفسیری بر این باور است که ارزش‌ها در همه چیز نفوذ کرده و جزئی اساسی از حیات اجتماعی هستند. هیچ گروهی ارزش‌هایش غلط نیست، بلکه متفاوت است. بنابراین، پژوهشگران تفسیری معتقدند که پژوهشگر باید دیدگاه‌ها و نقطه‌نظرهای شخصی خود را به عنوان بخشی از فرآیند مطالعه منعکس کند. آن‌ها بر این اعتقادند که ارزش و معنا در همه چیز وجود دارد و آنچه اثبات‌گرایی بی‌طرفی می‌نامد، شکل دیگری از ارزش و نظام معانی است که خود، ارزش علم اثباتی است (گوبا و لینکن، ۱۹۹۴). در فرانظریه انتقادی نیز هر علمی باید مواضع ارزشی داشته باشد و این مواضع می‌تواند درست یا غلط باشد. رویکرد انتقادی، پژوهش‌های اجتماعی را فعالیتی اخلاقی-سیاسی می‌داند که مستلزم پذیرش دیدگاهی ارزشی توسط پژوهشگر است. این رویکرد خنثی بودن ارزشی اثبات‌گرایی را رد می‌کند و با رویکرد تفسیری به دلیل نسبی‌گرایی آن به چالش می‌پردازد (نیومن، ۱۹۹۷). در رهیافت تکوینی، ارزش‌ها بخش جدایی‌ناپذیر حیات بشری هستند و علم خوب باید بتواند ارزش‌های خطا و صحیح را نشان داده و انسان را در مسیر هدایت بر اساس این ارزش‌ها یاری دهد.

پرسش مهم دیگری که در سطح گفتمانی و پارادایمی مطرح است، مربوط به ترسیم زندگی آرمانی و ایده‌آل برای انسان است. فرا نظریه اثباتی، زندگی سازگارانه با محیط، بهزیستی و تعادل جوی را پیشنهاد می‌کند؛ نوعی زندگی که در آن نیازهای اساسی انسان به تعادل رسیده و او می‌تواند زندگی آرام و با بهزیستی روان‌شناختی داشته باشد. دیدگاه‌های معاصر روان‌شناسی نیز بهزیستی روان‌شناختی را ناشی از فزونی عواطف مثبت بر منفی و احساس رضایت از زندگی می‌دانند. لیکن فرا نظریه تفسیری، زندگی آرمانی را دستیابی به خودشکوفایی فردی و ساخت وجودی می‌داند؛ زندگی‌ای که در آن ظرفیت‌های بالقوه انسان بالفعل می‌شوند و فرد با تجربه محیط و معنا بخشیدن به آن، امکان رشد و شکوفایی خود را پیدا می‌کند. فرا نظریه

انتقادی نیز زندگی آرمانی را زندگی عادلانه‌ای تعریف می‌کند که همراه با رفع تبعیض و تحول خواهی باشد؛ زندگی‌ای که در آن انسان از زیر قیدهای استثمار رهایی یافته و به آزادی و رهایی دست می‌یابد. اما رهیافت تکوینی زندگی آرمانی را زندگی پربرکت می‌داند؛ کیفیتی از زندگی که خیر و برکت در آن جاری است. از شاخص‌های زندگی پربرکت می‌توان به رضایتمندی اشاره کرد، یعنی احساس رضایت از زندگی؛ همچنین استغنا که به معنای بی‌نیازی و احساس برآورده شدن خواسته‌هاست؛ آرامش و ثبات که در آن فرد احساس می‌کند کنترل زندگی در دست خودش است؛ مولد بودن و بارآوری که حاکی از احساس سودمندی و مفید بودن فرد است؛ فضیلت‌مندی که اعتبار و پربرکتی را برای شخص به همراه می‌آورد؛ حس حمایت‌شدگی که خانواده، دوستان و جامعه به عنوان سرمایه‌های معنوی برای فرد هستند؛ و در نهایت، مهم‌ترین شاخصه زندگی پربرکت، حس حضور است؛ یعنی احساس حضور خداوند در زندگی، که منبع برکات مادی و معنوی است و موجب می‌شود فرد به او توکل کرده و به عنوان تکیه‌گاهی مطمئن به او اعتماد کند. چنین فردی شاکر خداوند است و حضور او را بزرگ‌ترین سرمایه زندگی خود می‌داند.

نتیجه‌گیری

هدف این مطالعه، بررسی مؤلفه‌های پارادایمی فرانظریه تکوینی و مقایسه آن با فرانظریه‌های اثباتی، تفسیری و انتقادی بود؛ مؤلفه‌هایی که مبانی شکل‌گیری روش‌شناسی پژوهش به‌شمار می‌آیند. گفتمان فرانظریه‌ای در سطح پارادایمی، به پژوهشگر امکان می‌دهد تا شناختی ژرف‌تر نسبت به نقاط قوت، ضعف، تفاوت‌ها و اشتراکات میان رویکردهای نظری مختلف کسب کند و درک روشن‌تری از مبانی روش‌شناختی پژوهش به‌دست آورد. یکی از مؤلفه‌های کلیدی، پاسخ به پرسش «چیستی واقعیت» است. پاسخ به این پرسش، جهت‌گیری پژوهشگر را در مشاهده، تحلیل و تفسیر جهان شکل می‌دهد. در تمامی فرانظریه‌ها، مشاهده به‌عنوان فرآیندی نظریه‌بنیاد تلقی می‌شود؛ بدین معنا که هیچ مشاهده‌ای مستقل از نظریه و پیش‌فرض‌های قبلی رخ نمی‌دهد. مفروضات هستی‌شناختی پژوهشگر، نگاه او را به جهان و حتی به درون خویش هدایت می‌کنند. در نتیجه، زاویه دید او از طریق نظریه تنظیم می‌شود و گریز از این چارچوب ممکن نیست.

نکته حائز اهمیت این است که هر فرا نظریه، ملاک‌های خاصی برای اعتبار مشاهدات و تبیین‌های خود ارائه می‌دهد که این ملاک‌ها از بنیان‌های پارادایمی آن فرا نظریه نشأت می‌گیرند. در این میان، پژوهشگر باید آگاه باشد که مفروضات پارادایمی، از نوع مفروضات برهانی هستند و نمی‌توان آن‌ها را از طریق تجربه اثبات یا ابطال کرد. فهم این مفروضات نیازمند استدلال عقلی در سطوح بالاتر گفتمان علمی است؛ یعنی در بستر جهان‌بینی و فلسفه. بر همین اساس، رهیافت تکوینی، «خردمندی» را ابزار اصلی شناخت می‌داند. در این نگاه، خرد به عنوان عامل شناسایی، گاه برای تأیید یافته‌ها به تجربه توسل می‌جوید و گاه با بهره‌گیری از استدلال‌های عقلی، به تبیین‌های برهانی متوسل می‌شود. یکی از چالش‌های جدی در گفتمان فرانظریه‌ای آن است که چه نوع شواهدی قابل اعتمادترند: شواهد تجربی یا استدلال‌های برهانی؟ برخی رویکردها تجربه را اصیل می‌دانند و سایر منابع معرفت را نامعتبر تلقی می‌کنند، در حالی که دیگران تأکید دارند که بدون تکیه بر مفروضات فلسفی، تجربه نیز نمی‌تواند راهی به سوی شناخت حقیقی بگشاید. از سوی دیگر، پژوهشگر برای مشاهده، نیازمند پذیرش این مفروضات است تا بتواند به پرسش بنیادی «چرا پژوهش می‌کنم؟» پاسخ دهد. هدف از پژوهش، در تمامی فرانظریه‌ها غایت‌مندانه تعریف می‌شود؛ یعنی هر پژوهشگر با انگیزه‌ای خاص به دنبال کشف یا تبیین پدیده‌ای است. بنابراین، باید مشخص شود که پژوهشگر در پی دستیابی به چه هدفی است و پس از رسیدن به یافته‌ها، چه کاربرد و جهت‌گیری‌ای برای آن‌ها در نظر دارد. در ادامه، این پرسش مطرح می‌شود که اگر پژوهشگر دارای نظریه‌ای ذهنی نسبت به جهان و انسان است و پیش‌فرض‌هایی درباره ماهیت آن‌ها دارد، چه روش‌هایی برای شناسایی واقعیت مناسب‌اند؟ آیا این روش‌ها می‌توانند تصویری روشن از واقعیت در حال تغییر ارائه دهند و چشم‌انداز پژوهشگر را گسترش دهند؟ بنابراین، کفایت روش نیز به‌عنوان معیاری کلیدی در ارزیابی روش‌شناسی پژوهش در گفتمان فرانظریه‌ای در نظر گرفته می‌شود. همچنین، قدرت تبیین‌کنندگی نظریه‌ها، نقش مهمی در ارزیابی آن‌ها ایفا می‌کند. دو عامل در این میان اهمیت دارند: نخست، مبانی فرانظریه‌ای نظریه‌ها که پژوهشگر در تبیین پدیده‌ها از آن‌ها استفاده می‌کند؛ و دوم، مفروضات ناپیدا و ناخودآگاه ذهن پژوهشگر که به‌صورت ناخواسته تبیین‌های او را هدایت

می‌کنند. این مفروضات به‌ندرت از طریق تجربه قابل بررسی‌اند و در بسیاری موارد، نظریه ذهنی پژوهشگر را تشکیل می‌دهند. از این‌رو، ممکن است داده‌های یکسان، تبیین‌های متفاوتی بیابند که همگی درون پارادایم‌های خاص خود معتبر شمرده شوند. شواهد معتبر نیز از دیگر معیارهای تبیین صحیح‌اند. مفاهیم مشاهده‌ای، چنانچه به‌درستی تعریف و فهم شوند، می‌توانند اعتبار یک نظریه را تقویت کنند. اما خود این مفاهیم، تحت تأثیر روش‌شناسی و ابزار مورد استفاده قرار دارند؛ یعنی آنچه پژوهشگر می‌بیند، به نوع روش و ابزار او بستگی دارد. با این‌حال، هر پارادایم روش‌هایی را برای اعتباربخشی به این مفاهیم ارائه می‌دهد. در نتیجه، اعتبار یک نظریه تا حد زیادی به توانایی آن در شفاف‌سازی مفاهیم مشاهده‌ای وابسته است؛ چراکه تبیین‌هایی که مبتنی بر مفاهیم روشن‌ترند، اعتمادپذیرترند. یکی دیگر از عناصر مهم در گفتمان فرانظریه‌ای، نسبت نظریه به زیست‌آرمانی انسان است. اگر هدف علم، کمک به حل مسائل انسانی و فراهم‌سازی زندگی مطلوب باشد، سودمندی نظریه در نیل به این هدف نیز به‌عنوان معیاری برای ارزیابی آن محسوب می‌شود. نظریه‌ای ارزشمند است که بتواند در مسیر دستیابی به زندگی ارزشی و آرمانی، انسان را هدایت کند. زندگی آرمانی مبتنی بر ارزش‌هاست و ارزش‌ها، «درست» و «نادرست» را تعریف می‌کنند. از این‌رو، نظریه نیز باید توان تشخیص و تفکیک صحیح و خطا را داشته باشد. با توجه به آنچه بیان شد، ارزیابی صحت و اعتبار نظریه‌ها، بسته به سطح گفتمان علمی متفاوت خواهد بود. اگر بحث در سطح جهان‌بینی و فلسفه باشد، برهان‌های عقلانی مبنای ارزیابی‌اند. برای مثال، در حکمت متعالیه، پایه‌های شناخت بر عقل، نقل و وحی استوار است. در سطح پارادایمی نیز اعتبار فرانظریه‌ها بر استدلال‌های عقلی تکیه دارد. اما در سطح نظریه، علاوه بر مبانی برهانی، کارآمدی نظریه در تبیین پدیده‌ها و توانایی آن در ورود به واقعیت اهمیت می‌یابد. از جمله ملاک‌هایی که در ارزیابی نظریه‌ها مورد توجه قرار می‌گیرند می‌توان به قابلیت ورود به واقعیت، غایت‌مندی، قدرت تبیین، توانایی ارائه شواهد معتبر، تقید پارادایمی، انسجام درونی، عملیاتی‌بودن، گسترش چشم‌انداز، سودمندی و ارزش‌مداری نظریه اشاره کرد. اگر گفتمان فرانظریه‌ای در سطح روش صورت گیرد، معیارهای اعتبار روش نیز از مبانی پارادایمی استخراج می‌شود. در نهایت، در سطح مفاهیم مشاهده‌ای، این روش‌شناسی است که با اتکا به مفروضات پارادایمی، امکان اطمینان‌بخشی و شفاف‌سازی را فراهم می‌آورد. در مجموع، آنچه اهمیت دارد، توجه به «سطح گفتمان» در مباحث فرانظریه‌ای است. این تمایز، به پژوهشگر کمک می‌کند تا تحلیل‌های خود را دقیق‌تر سامان دهد و مبانی نظری، روش‌ها و یافته‌هایش را در سطحی صحیح ارزیابی نماید. با توجه به آنچه گفته شد چالش بزرگ در مباحث فرانظریه‌ای آن است که کدام فرانظریه به لحاظ مبانی و کاربست مرجح است. به نظر می‌رسد، پاسخ به این پرسش در سطوح بالای گفتمان فرانظریه‌ای یعنی جهان‌بینی داده می‌شود. بنابر این اگر پاسخ به این پرسش بر مبنای هدفمندی جهان هستی و باور بر وحدانیت جهان هستی و توحید باشد، بسط و گسترش فرانظریه تکوینی و گفتمان‌های همسو با این فرانظریه همچنان به عنوان یک ضرورت اجتناب‌ناپذیر مطرح است.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسنده در این مقاله به شکل زیر است:

نویسنده به تنهایی مسئول مفهوم‌پردازی، نگارش و بازبینی مقاله است.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسنده، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسنده این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت‌کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- ایمان، محمد تقی. (۱۳۸۸). مبانی پارادایمی روش های کمی و کیفی تحقیق در علوم انسانی. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. قم: چاپ اول.
- ایمان، محمد تقی. (۱۳۹۴). فلسفه روش تحقیق در علوم انسانی. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. قم: چاپ سوم.
- بلیکی، نورمن. (۱۳۹۳). پارادایم های تحقیق در علوم انسانی. ترجمه دکتر سید حمید رضا حسنی، دکتر محمد تقی ایمان و دکتر سید مسعود ماجدی. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. قم: چاپ دوم.
- بیس، مارس، جی. (۱۳۸۷). مقدمه ای بر فرانظریه، نظریه و الگوها. فصلنامه کتابداری و اطلاع رسانی. ترجمه غلام حیدری. فصلنامه کتابداری و اطلاع رسانی. ۱۱ (۴)، ۴۴. ۲۷۵-۲۹۷.
- خرمائی، فرهاد. (۱۳۸۵). علم خوب در علوم انسانی چه نوع علمی است؟ پرسشی درست یا غلط. مجموعه مقالات اولین کنگره ملی علوم انسانی. تهران: مرکز همایش های صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.
- خرمائی، فرهاد. (۱۳۹۰). روان شناسی در پارادایم الهی. مجموعه مقالات کنگره بین المللی روان شناسی و دین. تهران: دانشگاه تهران.
- خرمائی، فرهاد. (۱۴۰۲). روش شناسی تکوینی: نگاهی تحولی به پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی اسلامی. فصلنامه تحقیقات بنیادین علوم انسانی. ۳۱، ۷۳-۹۴.
- دهخدا، علی اکبر، معین، محمد، شهیدی، سید جعفر و احمدی گیوی، حسن. (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، روزنه.
- ریتزر، جورج. (۱۳۷۴). نظریه جامعه شناسی در دوران معاصر. ترجمه محسن ثلاثی، تهران: علمی
- ریتزر، جرج و گودمن، داگلاس. جی. (۱۳۹۰). نظریه ی جامعه شناسی مدرن. مترجمین: خلیل میرزائی و عباس لطفی زاده، تهران: انتشارات جامعه شناسان، چاپ اول.
- شیخ الاسلامی. راضیه و علوی، سید عابد. (۱۴۰۲). علم تحول انسان از منظر فرانظریه. فصلنامه اندیشه های نوین تربیتی، ۱۹ (۱)، ۶۷، ۴۹ - ۶۶
- <https://doi.org/10.22051/JONTOE.2022.34662.3253>
- کوهن، تامس. س. (۱۹۸۳). ساختار انقلاب های علمی. ترجمه عباس طاهری. تهران: قصه

References

- Bates, M. J. (2005). An introduction to metatheories, theories, and models. In K. E. Fisher, S. Erdelez, & L. E. F. McKechnie (Eds.), *Theories of information behavior* (pp. 1–24). Medford, NJ: Information Today.
- Bates, M. J. (2008). An introduction to metatheory, theory, and models (G. Heydari, Trans.). *Library and Information Science Quarterly*, 11(4), 275–297. (Original work published in English)
- Blaikie, N. (2014). Research paradigms in the social sciences (S. H. R. Hassani, M. T. Iman, & S. M. Majedi, Trans.). Qom: Institute for Research in Hawza and University. (Original work published in English)
- Burrell, G., & Morgan, G. (1979). *Sociological paradigms and organizational analysis: Elements of the sociology of corporate life*. London: Heinemann Educational Books.
- Comte, A. (1875). *The system of positive polity* (J. H. Bridges, Trans., Vol. 1). London: Longmans, Green & Co.
- Dehkoda, A. A., Moein, M., Shahidi, S. J., & Ahmadi-Givi, H. (1999). *Dehkoda dictionary*. Tehran: University of Tehran Press & Rozaneh.
- Durkheim, E. (1982). *The rules of sociological method* (W. D. Halls, Trans.; S. Lukes, Ed.). New York: Free Press.
- Gadamer, H.-G. (1975). *Truth and method*. New York, NY: Seabury Press.
- Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 105–117). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hoy, D. C. (1978). *The critical circle*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Iman, M. T. (2009). *Paradigmatic foundations of quantitative and qualitative research methods in the humanities*. Qom: Institute for Research in Hawza and University.
- Iman, M. T. (2015). *Philosophy of research methodology in the humanities* (3rd ed.). Qom: Institute for Research in Hawza and University.
- Khormaei, F. (2006). What kind of science is good science in the humanities? A correct or incorrect question. In *Proceedings of the First National Congress of the Humanities*. Tehran: IRIB International Conference Center.
- Khormaei, F. (2011). Psychology in the divine paradigm. In *Proceedings of the International Congress on Psychology and Religion*. Tehran: University of Tehran.
- Khormaei, F. (2023). Generative methodology: An evolutionary perspective on research in Islamic humanities and social sciences. *Journal of Fundamental Research in Human Sciences*, 31, 73–94.
- Kuhn, T. S. (1983). *The structure of scientific revolutions* (A. Taheri, Trans.). Tehran: Gheseh. (Original work published 1962)
- Neuman, W. L. (1997). *Social research methods: Qualitative and quantitative approaches*. London: Allyn & Bacon.
- Overton, W. F. (2014). The process-relational paradigm and relational-developmental-systems metamodel as context. *Research in Human Development*, 11(4), 323–331. <https://doi.org/10.1080/15427609.2014.971549>
- Overton, W. F. (2015). Processes, relations, and relational-developmental-systems. In W. F. Overton, P. C. M. Molenaar, & R. M. Lerner (Eds.), *Handbook of child psychology and developmental science: Theory and method* (pp. 1–54). John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781118963418.childpsy102>
- Ritzer, G. (1988). Sociological metatheory: A defense of a subfield by delineation of its parameters. *Sociological Theory*, 6(2), 187–200.
- Ritzer, G. (1991). *Metatheorizing in sociology*. Lexington, MA: Lexington Books.

- Ritzer, G. (1995). *Contemporary sociological theory* (M. Salasi, Trans.). Tehran: Elmi Publishing. (Original work published in English)
- Ritzer, G., & Goodman, D. J. (2011). *Modern sociological theory* (K. Mirzaei & A. Lotfizadeh, Trans.). Tehran: Sociologists Press. (Original work published in English)
- Ritzer, G., Zhao, S., & Murphy, J. (2006). Metatheory in sociology: The basic parameters and the potential contributions of postmodernism. In J. H. Turner (Ed.), *Handbook of sociological theory*. Springer.
- Sarantakos, S. (1993). *Social research*. Melbourne: Macmillan Education Australia.
- Sheikholeslami, R., & Alavi, S. A. (2023). The science of human transformation from the perspective of metatheory. *Journal of New Thoughts on Education*, 19(1), 49–66. <https://doi.org/10.22051/JONTOE.2022.34662.3253>
- Sousa, F. J. (2010). Meta-theories in research: Positivism, postmodernism and critical realism. SSRN Electronic Journal. <http://ssrn.com/abstract=1594098>
- Taylor, C. (1985). *Philosophy and the human sciences: Philosophical papers* (Vol. 2). Cambridge: Cambridge University Press.
- Weber, M. (1981). Some categories of interpretive sociology. *Sociological Quarterly*, 22, 151–180. <https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.1981.tb00654.x>